- דו"ח סופי -

השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית

פרופ' ארנון גולדשטיין, גלי מיכל חנן, דפנה כרמי שקורי,
יניר שמעון, סעיד ענבוסי | מכון מחקר+ מבית זוויות דיאלוג חכם

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי אפקטיביות ומחקרי העמקה
אשר בוצעו בשיתוף האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב
אודות החלטת ממשלה 1279 - תוכנית חומש לפיתוח כלכלי חברתי
בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022 – 2026.

דצמבר 2024 ט.ל.ח

תודתנו נתונה לכל אלה שהשתתפו בהכנה ובייעוץ בביצוע הסקר, ובמיוחד לאגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב ולחברי ועדת ההיגוי ממשרד החקלאות והכפר, אשכולות הנגב, חכ"ל רהט.
תודה מיוחדת לירונה בן שלום ריצ'רדסון, פרויקטורית החלטת ממשלה 1279, על כלל הסיוע, הדיוק, ההערות החשובות וההפניה לאנשים הרלוונטיים ולרז ארבל מ"דרך האוהלים".

תודה נוספת לאפרת רוחין וליאור חן מרשות הטבע והגנים ולליאורה דותן מ-Lilla הפקות שניהלו את האירוע "ממשית מתעוררת לחיים" וליוני גריצנר ואורן עמית שניהלו את פסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים. צוותים אלו סייעו לנו רבות ועשו כל מאמץ כדי שהסוקרים יוכלו לעשות את עבודתם נאמנה.

ולבסוף, תודה רבה למשתתפי המחקר, התיירנים מהחברה הבדואית ואנשי המטה והמקצוע שפינו לנו מזמנם היקר כדי לספק תובנות למחקר בנושא חשוב זה.

מכון מחקר+ זוויות דיאלוג חכם
טלפון: 054-3603636; 054-2006185
office@muniplus.co.il | muniplus.co.il

כסלו תשפ"ה | דצמבר 2024

תקציר

מבוא וסקירת ספרות

התיירות הבדואית בנגב מבוססת על הקהילה המקומית והינה בעלת מאפיינים ייחודיים. קיימות חמש תיאוריות מרכזיות המסבירות את הקשר בין תיירות לקהילות מקומיות. מחקר זה יעשה שימוש בתיאוריית החילופין החברתי, המסבירה את היחס בין יוזמות תיירות לקהילות המקומיות כמבוסס על חילופי משאבים כלכליים, חברתיים ואחרים.

התיירות הבדואית סווגה כתיירות אותנטית, תיירות איטית, תיירות ברת קיימא ותיירות מורשת בספרות המחקרית. במחקר זה ייעשה שימוש במונח תיירות מורשת שהינו בעל הרלוונטיות וההתאמה הגבוהות לתיאור ושיווק תיירות בדואית.

תיירות הינה תחום תעסוקתי חדש יחסית עבור הבדואים באופן כללי ובנגב בפרט. ניתן לחלק את התיירות הבדואית בנגב לארבעה צירים מרכזיים: העיר רהט, שהינה העיר הבדואית הגדולה והמרכזית בנגב; ציר 31, המחבר בין ערד לדרום החברון ולאורכו ערים וכפרים בדואים, המרכזיים שבהם הם לקיה וחורה; ציר 25 מבאר שבע ועד דימונה ו-ציר 40 דרך האוהלים משדה בוקר ועד מצפה רמון (ראה איור 1). באזורים אלו קיימים מגוון של פעילויות תיירותיות, כאשר רבות מהן פועלות תחת המותג "קסם המדבר". כמו כן, חלק מהיוזמות מקודמות על ידי עמותות, בעיקר בתחומים של שינוי חברתי וקידום מעמד האישה, כאשר נשים בדואיות הן המובילות את הענף.

מעבר לערך הכלכלי אשר צפוי להתפתח בהתאם לגידול היקפי התיירות הבדואית, ישנם מספר יתרונות כלכליים, חברתיים ותרבותיים בפיתוח התיירות הבדואית בנגב: קידום תעסוקת נשים בדואיות, חיזוק השילוב הביטחון והכלכלה, חיזוק הזהות הישראלית, תרומה למערכת האקולוגית והשפעת המערכת האקולוגית על התיירות וירידה בפשיעה.

תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי של הבדואים בנגב, החלטת ממשלה 1279, הקציבה 7 מיליון ש"ח למשרד החקלאות ופיתוח הכפר לטובת פיתוח והרחבה של תוכניות המקדמות תיירות פנים ביישובי הבדואים בנגב, בשיתוף האגף החברתי כלכלי לפיתוח החברה הבדואית בנגב, אשכול נגב מערבי ואשכול נגב מזרחי. התערבות ממשלתית קודמת פעלה לשם טיוב המוצר התיירותי, קידום האירועים, פיתוח מוצרי הלינה, ויצירת תשתיות שיווק ופרסום, כמו גם פיתוח ההון האנושי הנדרש לתיירות. יוזמות כגון פעילות הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים בקרב בדואים בנגב מעידות על הישגים כלכליים ועסקיים. בהקשר הישראלי, מחקרי עבר לגבי תיירות מעלה כי בארץ קיים תעדוף יזמים חיצוניים על פני מקומיים ונטיית השלטון המרכזי לקבל החלטות ללא מעורבות הבדואים. מחקר זה על כן, מבקש לשמוע את הנרטיב אודות התיירות הבדואית כפי שבא לידי ביטוי בקרב התיירנים הבדואים עצמם.

מחקר זה בוחן מהי השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית בקרב תיירנים, אנשי מטה ומקצוע תוך למידה משלימה מנקודת מבטם של תיירים.

מתודולוגיה

מחקר זה עושה שימוש בשיטת מחקר איכותנית ושיטת מחקר כמותית אשר יחד מאפשרות הערכה של ההיבטים השונים של התיירות הבדואית ביחס לחלקה בחברה. המחקר האיכותני בוחן את השקפת עולמם ונקודת מבטם של תיירנים בדואיים ואנשי מטה ומקצוע, בעוד שהמחקר הכמותי בוחן את עמדותיהם של התיירים שצרכו מוצרים תיירותיים בדואיים בנגב ואף מספק נתונים מספריים מדוחות ופרסומים שונים. שילוב הנתונים והממצאים מכלל שיטות המחקר השונות מאפשר מבט על ברמת המאקרו ועומק מחקרי אודות הסוגיות הנחקרות.

הפרק האיכותני בוחן את הנרטיב אודות התיירות הבדואית בקרב תיירנים ואנשי מטה ומקצוע. פרק זה כולל ראיונות עומק בקרב 15 תיירנים מהחברה הבדואית בארבעת הצירים של התיירות הבדואית בנגב. בנוסף, נערכו 5 ראיונות עם אנשי מטה ומקצוע. ראיון נוסף בוצע לשם למידה מהצלחה עם גורם משמעותי בפיתוח התיירות בעיר ירוחם.

הפרק הכמותי עוסק בשני היבטים: הראשון, איסוף נתונים מדוחות קיימים לצורך גיבוש תמונת מצב אודות התיירות הבדואית, והשני עריכת סקר עמדות בקרב תיירים שצרכו את מוצרי התרבות הבדואית.

סקירת הנתונים במקורות גלויים כללה 2 קבצים מרכזיים המאגדים נתונים אודות התיירות הבדואית- דוח של שמול ובראון משנת 2019 ודוח סיכום שנתי לשנת תשפ"ד של "קסם המדבר" משנת 2024, בשל חוסר באיסוף מידע שיטתי ורציף בתחום התיירות הבדואית. לשם בחינת נושא התיירות הבדואית בקרב תיירים נערכו שלושה סקרים כמותיים בקרב תיירים שצרכו מוצרי תרבות בדואית בשלושה מוצרים תיירותיים: פסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים, אירוע "ממשית מתעוררת לחיים" בגן הלאומי "ממשית" ופעילויות תיירותיות שונות בקרב "דרך האוהלים".

הסקר כולל היגדים שונים על סולם ליקרט שבין 1-5 הבאים לבחון את עמדותיהם של התיירים אודות החברה הבדואית ומוצרי התיירות שצרכו כגון: שביעות הרצון, נכונות להמליץ, כוונה לשוב ולצרוך מוצרים תיירותיים בחברה הבדואית. בנוסף, הסקר כלל שאלה פתוחה להצעות לשיפור, המלצות וכדומה.

הסקר באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" כלל 202 משתתפים והסקר בפסטיבל "נוודי המדבר" כלל 141 משתתפים. הסקר בקרב "דרך האוהלים" במהלך חג הסוכות כולל 10 משתתפים ובמהלך חג הפסח 11 משתתפים.

ממצאים ותוצאות

הפרק האיכותני שבחן את הנרטיב אודות התיירות הבדואית בקרב התיירנים ואנשי מטה ומקצוע העלה תמות שניתן לחלקן לשלושה תחומים מרכזיים: הפן הכלכלי, הפן החברתי-תרבותי וחסמים וקשיים.

בפן הכלכלי, עלו שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה, עוסקת בתיירות ככלי לפיתוח כלכלי. התיירות מהווה אמצעי משמעותי בכלכלת המשפחה. המוצר לרוב מתחיל בשירות מצומצם, אך התיירנים הבדואים מחפשים דרכים לפתח את המוצר באותו התחום או בתחומים נוספים. התיירות הבדואית מתרחבת לתחומים ומייצרת מקור תעסוקתי והכנסה לא רק לתיירנים עצמם ולמשפחתם, אלא גם למעגל סובב נוסף של בעלי תפקידים שונים. תהליכים אלו מראים את הפוטנציאל התעסוקתי והכלכלי הקיים בתיירות הבדואית. התמה השנייה עוסקת בהיכרות התוכנית הממשלתית "קסם המדבר". התיירנים מביעים הכרה והוקרה לתוכנית הממשלתית, אך באותה עת טוענים שיש להרחיבה כדי להצליח ולממש את הפוטנציאל הכלכלי של התיירות הבדואית. התוכנית הכלכלית חושפת תיירנים רבים לפסטיבלים ולקהל יעד נוסף. התוכנית אף מסייעת להם ללמוד טוב יותר את המקצוע שלהם ואפשרת למידה מעמיתים. על התוכנית אמונים משרד החקלאות והכפר, המשרד לפיתוח הנגב והגליל, האגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב והאשכולות האזוריים. אך, מהקולות העולים מהראיונות נראה שמשרד התיירות אינו נמצא בתמונה. התמה השלישית בפן הכלכלי עוסקת בשיתופי פעולה עם תיירנים. שיתופי פעולה מעידים על מיומנות עסקית חשובה שהפכה לכלי עבודה עבור חלק מהתיירנים גם באופן עצמאי, ולא בהכרח במסגרת "קסם המדבר". שיתופי הפעולה מסייעים בשיווק המוצרים התיירותיים שלהם ובהרחבתם. חלקם אף מייצרים חיבורים לכדי יצירת מוצר תיירותי ליום שלם.

בפן החברתי-תרבותי עלו שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה, עוסקת בתמורה המעמדית מגדרית שחלה בחברה הבדואית. לצד הפן הכלכלי, התיירות הבדואית קידמה שינוי משמעותי בתפיסות מגדריות מסורתיות. נשים בדואיות הפכו למובילות בענף התיירות. הצורך הכלכלי הניע שינוי תפיסתי הן בתפיסת הנשים את עצמן והן באופן בו הן נתפסות בחברה. ניתן לראות בפעילות המתקיימת היום השפעה לטווח ארוך. התמה השנייה עוסקת בשימור המורשת והתרבות הבדואית. התיירנים רואים חשיבות רבה בשימור המורשת והתרבות שלהם והנחלתה לאחרים. אנשי המטה רואים בכך חשיבות גם הם, מכיוון שמורשת זו היא זו שמגדירה את התיירות הבדואית כתיירות אותנטית ומושכת קהל יעד. התמה השלישית הינה קירוב לבבות בין החברה היהודית לחברה הבדואית באופן ישיר ובלתי אמצעי. התיירנים מרגישים כי התקשורת מייצרת תפיסה מעוותת כלפי החברה הבדואית והאפשרות לייצר מפגש אישי תיירותי פותחת הזדמנות לבניית אמון ותפיסות מקרבות יותר. חלק מאנשי המטה והמקצוע גם מציינים כי הדבר גורם לתיירנים הבדואים להיות מחוברים יותר למדינה.

הנושא המרכזי האחרון עוסק בחסמים וקשיים אשר ניתן לחלק אותם לרמה הממשלתית, לרמה האזורית-מקומית וקשיים נוספים. ברמה הממשלתית, הקשיים והצרכים נחלקים לבעיות של קרקע ורישוי, היעדר בהשקעות כספיות והיעדר מינהל לתיירות הבדואית. ברמה האזורית-מקומית ברמה המקומית ניתן להתייחס לכמה נושאים עיקריים: רישוי עסקים, תשתיות, פרסום וניקיון. מעבר לכך, נראה כי תיירנים רבים מאמינים כי הרשות המקומית אינה רואה בתיירות ערך ולכן אינה מוכנה להשקיע בכך. קשיים נוספים שעלו, מדברי אנשי המטה והמקצוע עוסקים במחסום שפתי, חוסר כלים וידע בתחום הפרסום והשיווק, פערים תרבותיים ומגבלות דתיות, עבודה ללא רישיון וחוסר אמון במשרדי ממשלה.

הדוח אף מכיל מציג סיפור הצלחה מתהליך הקמת התיירות בירוחם והדיון עוסק באופן החלתו בהקשר של התיירות הבדואית בדרום.

הפרק הכמותי נחלק לשני תחומים, ריכוז נתונים אודות התיירות הבדואית וסקרים בקרב תיירים. בנוגע לתחום הראשון, המחקר העלה כי ישנו חוסר במידע אודות התיירות הבדואית, מכיוון שמידע זה אינו נאסף באופן שיטתי ורצוף. נתונים מרכזיים אודות התיירות הבדואית מוצגים בדוח ונאספו משני מקורות מרכזיים: מחקרם של שמול ובראון משנת 2019 וסיכום שנת תשפ"ד של תוכנית "קסם המדבר" משנת 2024.

כלל הסקרים בקרב התיירים שצרכו מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית בנגב העלו כי משתתפי המחקר הינם בעלי עמדות חיוביות ברמה גבוהה עד גבוהה מאוד ביחס למדדים השונים, כגון הנאה מהאירוע, ארגון האירוע, הניקיון, חזות האתר ועוד (ב"דרך האוהלים" הנתונים בחלק מהמדדים נמוכים יותר). בנוסף, תחושת הביטחון האישי של המשתתפים נמצאה גבוהה אף היא. למרות שמשתתפי המחקר הביעו נכונות גבוהה מאוד להמליץ על החוויה לחבריהם בשני האירועים, הם הביעו נכונות בינונית-גבוהה לצרוך מוצר תיירות נוסף של החברה הבדואית. בהתייחס להיכרות של המשתתף עם החברה הבדואית, היכרות ילדיו עם החברה הבדואית ותחושת מחוברות לחברה הבדואית, המחקר העלה כי המשתתפים הביעו הסכמה בינונית-גבוהה לכך שהפסטיבל גרם להם ולילדיהם להכיר את החברה הבדואית טוב ואף גרם להם להיות מחוברים לחברה הבדואית יותר. הדוח כולל מדגם הערות פתוחות של התיירים אודות המוצרים השונים כלשונן.

דיון

המחקר העלה כי התיירנים ואנשי המטה רואים בתיירות גורם בעל פוטנציאל משמעותי להניע את הכלכלה בחברה זו, הן בקרב המשפחה והן בקרב מעגלי תעסוקה מקיפים נוספים. בנוסף, נראה כי התוכנית הממשלתית מסייעת לתיירנים להרחיב את סל הכישורים שלהם ואת רשת הקשרים העסקית לטובת פיתוח המוצר התיירותי. התיירנים מביעים הערכה רבה מאוד לסיוע הניתן להם, אך גם מציינים כי כדי להצליח יש צורך בסיוע רחב יותר. לצד ההכרה וההוקרה הרחבה עלה בצורה ברורה ההיעדר של גוף מינהלי שיתכלל את הפעילות כולה, יתמוך, יקדם ויוודא שהתקציבים אכן מגיעים לייעודם. מציאת פתרון הולם לצורך זה, הינו המלצה העולה גם ממחקר זה.

התיירנים הבדואים ציינו כי קיימת חשיבות רבה בשימור התרבות הבדואית. בהתייחס לדגש זה, אחת מהמלצות המחקר היא לבחון כי בכל אחת מהפעולות המתקיימות במסגרת "המוצר הבדואי" יינתן דגש לקשר ולחיבור של מורשת ותרבות זו גם באירועים בהם מתקיים שיתוף פעולה במסגרתו פועלת התיירות הבדואית.

בנוסף, התיירנים הבדואים רואים בתיירות כלי לקירוב לבבות בין החברה היהודית והחברה הבדואית, באמצעות קשר ישיר השובר תפיסות שליליות אודות חברה זו המוצגות במדיות השונות. ניתן לראות זאת גם בקרב חלק מהתיירים אשר ביקשו לחזק את הקשר הזה בפסטיבלים השונים באמצעות מפגשים אישיים ושיח פתוח.

החסמים המרכזיים שעלו במחקר הינם ברמה הממשלתית וברמה האזורית-מקומית וחסמים נוספים. בהקשר של אי האמון ברשויות השונות, המלצת המחקר לייצר פעולות להגברת האמון ברשויות לטובת קידום הליכי הסדרה תוך הדגשת היתרונות בעבודה בהתאם לחוק. לצד זאת, במקרים מסוימים יש לבחון התאמת מענה הסדרתי רלוונטי המקדם מעטפת חוקית לפעולה המתקיימת. בנוסף, אי אמון זה, עומד בניגוד להערכה והקשר של התיירנים לפעילות המותג "קסם המדבר" ולנציגי המדינה המנהלים אותה. תוכנית זו יכולה להוות נקודת ממשק חיובית מול מוסדות המדינה וככל שתתרחב ותחבר לתוכה גורמים רלוונטיים נוספים ותקציבים נוספים יהיה באפשרותה לקרב ולחזק את הקשר שבין חברה הבדואית למוסדות המדינה.

בהקשר אחר, במידה וישנה כוונה לפתוח את התיירות הבדואית גם לתיירות חוץ, מומלץ לפתוח הכשרות ללימוד השפה האנגלית כחלק מההכשרות המועברות לתיירנים בנושאים אחרים, לאור המחסום השפתי באנגלית שהעלו חלק מהמרואיינים.

המלצה נוספת עוסקת בכך שהתיירות הבדואית בנגב נמצאת על צירי תנועה מרכזיים. נראה כי שיווק, פרסום ומיתוג נכונים יש בידם להביא לכך שציבור רחב יותר היה בוחר לעצור ולצרוך מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית.

בהתייחס לאיתור מידע כמותי וכלכלי אודות התיירות הבדואית, נמצא כי קיים קושי באיסוף נתונים כמותיים אלו, הן בהתייחס להכנסות מהפעולה והן בהתייחס להיקף הפעולה. עבודה מבוססת נתונים הינה כלי משמעותי לשם פיתוח מענה אפקטיבי ורלוונטי. יש לתת את הדעת לנושא זה ולהציב גורם ייעודי לנושא.

בבחינת הנתונים הקיימים, מעניין לראות שבפרמטר אחד בולט גידול משמעותי בין הנתונים המופיעים בשנת 2019 לנתונים בשנת 2024 אודות תעסוקת הנשים בתיירות הבדואית אשר עלתה מ-60% ל-80%.

בהתייחס לנקודת מבטם של התיירים, חשוב לציין כי שביעות הרצון מפעילות הלינה ומהתנאים הפיזיים הייתה גבוהה יותר בקרב משתתפי פסטיבל "נוודי המדבר" ו"ממשית מתעוררת לחיים" בהשוואה למשתתפי "דרך האוהלים". סביר להניח שהיעדר התשתיות והתנאים הפיזיים מהווים גורם משפיע משמעותי. עם זאת, חשוב להדגיש כי הלנים ב"דרך האוהלים" קיבלו בהבנה את רמת איכות הלינה והסבירו אותה כ"אותנטית". לעומת זאת, הנכונות לצרוך מוצר תיירותי נוסף מהחברה הבדואית היה גבוה יותר בקרב "דרך האוהלים", בהשוואה לשני האירועים האחרים. עם זאת, בשל מדגם קטן ב"דרך האוהלים" לא ניתן לבחון האם הבדל זה הינו סטטיסטי באופן מובהק או הבדל מקרי.
מגבלות המחקר נידונות בדוח.

תוכן העניינים

	תקציר	3-6
1	**מבוא**	8
2	**סקירת ספרות**	9-17
2.1	תיירות – הגדרה	9
2.2	תיאוריות של תיירות וקהילות מקומיות	9
2.3	החברה הבדואית בנגב	11
2.3.1	יחסי החברה הבדואית ורשויות המדינה	11
2.4	התערבות ממשלתית – החלטת ממשלה 1279	13
2.5	תיירות בדואית בנגב	13
2.5.1	תיירות בדואית כתיירות אותנטית, איטית, ברת קיימא ומורשת – הגדרות	15
.2.5.2	תועלות בפיתוח תיירות בדואית בנגב	16
2.6	תיירות בדואית בנגב – סיכום	17
3	**שאלת המחקר והשערות**	18
4	**מתודולוגיה**	19-22
4.1	התאמה תרבותית	19
4.2	**הפרק האיכותני**	19
4.2.1	כלים	19
4.2.2	משתתפים	20
4.2.3	הליך	20
4.3	**הפרק הכמותי**	21
4.3.1	ריכוז נתונים - כלים	21
4.3.2	ריכוז נתונים - מושאי המחקר	21
4.3.3	ריכוז נתונים - הליך	21
4.3.4	סקר עמדות בקרב תיירים - כלים	21
4.3.5	סקר עמדות בקרב תיירים - משתתפים	22
4.3.6	סקר עמדות בקרב תיירים - הליך	22
5	**ממצאים ותוצאות**	23-47
5.1	**פרק איכותני**	23
5.1.1	כלי לפיתוח כלכלי	23
5.1.2	היכרות עם התוכנית "קסם המדבר"	24
5.1.3	שיתופי פעולה עם תיירנים	25
5.1.4	תמורה מעמדית-מגדרית	26
5.1.5	שימור המורשת והתרבות הבדואית	27
5.1.6	קירוב לבבות בין החברה היהודית לחברה הבדואית	28
5.1.7	קשיים, חסמים ואתגרים	30
5.2	**פרק כמותי**	33
5.2.1	ריכוז נתונים	33
5.2.2	סקר עמדות בקרב תיירים	34
6	**דיון**	48-51
6.1	חסמים מרכזיים	48
6.2	מגבלות המחקר	50
7	**ביבליוגרפיה**	52-65

1 מבוא

תיירות בדואית הינה תחום חדש יחסית בארץ ובעולם. העיסוק בתיירות התפתח בעקבות שינויים גיאו-פוליטיים אליהם נקלעה החברה הבדואית לאחר הקמות מדינות הלאום באזור (Abu-Rabia-Queder, 2018), אשר הגבילו את נדידתם ואת מקורות הפרנסה המסורתיים. במדינות שכנות לישראל כמו ירדן ומצרים, התבססה תיירות בדואית ענפה והיא מהווה מקור פרנסה מרכזי. בישראל, לעומת זאת, התיירות הבדואית עדיין בראשית דרכה. התיירות הבדואית בנגב הינה תחום מתפתח שטומן בחובו הזדמנויות, הן עבור המבקרים, שיכולים ליהנות ממפגש אותנטי עם התרבות הבדואית לצד החוויות הייחודיות שמציע המדבר, והן כדי לייצר רווחים כלכליים, חברתיים ותרבותיים לחברה הבדואית ולמדינה. פיתוח ענף תיירות זה, יכול לתרום להרחבת היצע מקומות עבודה בנגב, חיזוק התרבות והמורשת הבדואית, מתן לגיטימציה לזהות הבדואית ולשיפור היחסים בין הבדואים למדינה.

במסגרת החלטות ממשלת ישראל לשילוב האוכלוסייה הבדואית בחברה הישראלית, הורתה הממשלה על השקעה ופיתוח משאבים באופן כללי ובאופן ספציפי בתחום התיירות. מחקר זה מבקש לבדוק את השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית מנקודת מבטם של תיירנים מהחברה הבדואית, אנשי מטה ומקצוע ותיירים.

2 סקירת ספרות

2.1 תיירות - הגדרה

תיירות מתייחסת לתופעה החברתית-תרבותית-כלכלית של ביקור של אנשים במדינות או במקומות מחוץ לסביבתם הקבועה. הביקור יכול להיעשות מסיבות אישיות, עסקיות או מקצועיות (United Nations World Tourism Organization, n.d.). ניתן להבחין בין שני סוגי מטיילים. תייר (tourist) הינו מטייל אשר נשאר לשהות ממושכת הכוללת לינה ולכן צורך שירותי תיירות רבים. לעומת זאת, מבקר (visitor) מגיע ליעד לזמן קצר שאינו כולל לינה (Westcott & Anderson, 2020). נתוני תיירות נמדדים על בסיס פעילות המטיילים או המבקרים, אותם ניתן לחלק לשלושה סוגים עיקריים: מבקרים מקומיים (תיירות פנים – תושבים המטיילים בתוך מדינתם), מבקרי תיירות נכנסת (לא-תושבים המגיעים לטייל במדינה) ומבקרי תיירות יוצאת (תושבי המדינה היוצאים לטייל במדינה אחרת) (UN data, 2024).

בעוד שתופעת התיירות הינה קדומה ומתועדת עוד מימי יוון העתיקה (Romero, 2013), תעשיית התיירות ההמונית הינה תופעה מודרנית, אשר התפתחה רבות במאה ה-20 בעקבות התפתחויות בתחום התחבורה, התעופה והטכנולוגיה (Sezgin & Yolal, 2012). כיום התייחסות לתעשיית התיירות כוללת מספר תחומים עיקריים: אירוח (מלונות, אתרי נופש וכו'), מזון (מסעדות, בתי קפה וכו'), תחבורה (כל השירותים המאפשרים לתייר לעבור בין יעדים, כולל תעופה, תחבורה בכבישים ובים), פנאי ובידור (פעילויות כמו מוזיאונים, פארקים, אירועי תרבות וספורט) ושירותי תיירות (למשל סוכנויות נסיעות וטיולים) (United Nations, 2008).

2.2 תיאוריות של תיירות וקהילות מקומיות

התיירות הבדואית בנגב מבוססת על הקהילה המקומית והינה בעלת מאפיינים ייחודיים. קיימות חמש תיאוריות מרכזיות המסבירות את הקשר בין תיירות לקהילות מקומיות (Milne &Ateljevic, 2001; Streimikiene & Bilan, 2015; Zahra & McGehee, 2013; Vujadinović et al., 2023):

א. תיאוריית החילופין החברתי (Homans, 1961) (SET - Social Exchange Theory) – תיאוריה תועלתנית, המסבירה את היחס בין יוזמות תיירות לקהילות המקומיות כמבוסס על חילופי משאבים כלכליים, חברתיים ואחרים. השפעות חיוביות של התיירות (כגון תעסוקה, פרנסה ולגיטימציה תרבותית) עומדות מול השפעותיה השליליות (כגון צפיפות יתר ושינויים חברתיים-תרבותיים). לפי תיאוריה זו, קהילות מקומיות יקדמו ויתמכו בקידום תיירות אם השפעותיה החיוביות יגברו על השלכותיה השליליות, לפי תפיסתן.

בספרות ניתן למצוא שימוש בתיאוריה בהתייחסות לתיירות הבדואית במדינות כמו ירדן ומצרים. שם זוהו השפעות שליליות של התיירות על הקהילה הבדואית: פגיעה באורח החיים המסורתי, התנהגות חקיינית שלילית של צעירים, עומס על התשתיות ומשאבים, עלייה במחירי מוצרים ושירותים, העדפת כוח עבודה זול, עבריינות, תיור-יתר, עומסי תנועה, זיהום ורעש (Allen et al., 1988; Mulligan, 1999; Wilkinson & Pratiwi, 1995). במחקר נוסף בו נערכו ראיונות עם בדואים בירדן, עלה כי הם מתייחסים להשפעות פיתוח התיירות באזורם במושגי עלות מול תועלת, המתאימים לתיאוריית החליפין החברתי (Haddad, Harahsheh & boluk, 2019).

ב. מודל מחזור החיים של אתר תיירות (Butler,2006) (TALC - Tourism Area Life Cycle) – מודל המתאר את השלבים שעובר יעד תיירותי לאורך זמן: החל מהגילוי, אז היעד נמצא בראשית התפתחותו התיירותית, מעט מבקרים מגיעים אליו ובהתאם המקומיים לא מושפעים מהתיירות במידה ניכרת, דרך שלבי התפתחות בהם מספר המבקרים גדל, עד הגעה לשיא קיבולת התיירים. בשלב זה, במידה ולא יתבצעו שינויים והתאמות, היעד יהיה צפוף, איכות החוויה תיפגע והתיירות תדעך. לעומת זאת עם תכנון נכון יתבצעו התיקונים הנדרשים להתאמת מוצרי התיירות ותהיה התחדשות של המקום כיעד תיירותי.

המודל מתריע בפני היעדר תכנון בעולם התיירות, שיכול להביא להשפעות שליליות על קהילות מקומיות (כגון: צפיפות יתר, או אובדן זהות תרבותית ופגיעה סביבתית), ועוזר למתכנני תיירות ולממשלות לזהות את השלב שבו נמצא יעד מסוים ולנקוט בפעולות בהתאם, כדי לשמור על האיזון בין פיתוח כלכלי ושמירה על המשאבים המקומיים (Pintassilgo & Silva, 2007).

ג. מודל לפי מדד גירוי/תסכול (Irritation index model) (Doxey, 1975) – מודל המתאר את השינוי בתחושות המקומיים כלפי התיירות ככל שהיא מתפתחת. כאשר בשלבים הראשונים הקהילה המקומית מקבלת את המבקרים בחיוב ורואה בתיירות הזדמנות כלכלית וחברתית. ככל שהתיירות גדלה, המקומיים רואים בתיירים עניין שבשגרה והאינטראקציה הופכת להיות מסחרית. אם הגידול בתיירות ממשיך, הקהילה המקומית חווה הכבדה על תשתיות ומשאבים מקומיים, נצפות תופעות כמו צפיפות ועליית מחירים הגורמים לתסכול של הקהילה המקומית ואף לתחושות ניכור כלפי התיירים. אם כן, גם מודל זה עוסק בהשפעות השליליות על הקהילה המקומית, שעלולות להופיע בעקבות תיירות יתר שאינה מנוהלת היטב (Okulicz-Kozaryn & Strzelecka, 2017).

ד. פיתוח תיירות ברת-קיימא (STD - Sustainable Tourism Development) (Sharpley, 2020) – גישה הוליסטית, אשר פותחה בעזרת ארגון התיירות העולמי של האומות המאוחדות, ומדגישה את הצורך בתכנון וניהול תיירות באופן המאזן בין הצרכים הכלכליים, החברתיים והסביבתיים של קהילות מקומיות ויעדים תיירותיים. מודל זה מעודד את השיתוף של הקהילה המקומית בתכנון וקבלת החלטות כדי להבטיח שערכיה, תרבותה וסביבתה יכובדו וחבריה ייהנו מפירות התיירות.

יוזמות תיירות בדואיות הינן במידה רבה ברות-קיימא, שכן הן נותנות משקל רב להשפעה החיוביות של התיירות על היבטים סביבתיים, כלכליים וחברתיים (Abuamoud etl al., 2015). עם זאת, הספרות מתייחסת לתיירות ברת-קיימא ככוללת יוזמות תיירות הממוקדות בעוני של הקהילה המקומית. סוגים אלו של תיירות - כמו תיירות אתית, תיירות פרו-עוני, תיירות התנדבותית ותיירות סחר הוגן - מאפיינים מדינות מתפתחות (Dangi & Jamal, 2016) ואין להם לגיטימציה בקרב החברה הבדואית, בשל הפגיעה בכבוד (גלילי, 2023; Scheyvens, 2001).

ה. תיאוריית קהילה משתתפת (CPT - Participatory Community Theory) (Hall & Midgely, 1986) – תיאוריית על המכילה בתוכה מספר גישות, המרכזיות בהן הן תיאוריית תיירות מבוססת-קהילה (CBT – community-based tourism) ותיאוריית הערכת השתתפות פריפריאלית (PRA – participatory rural appraisal). המשותף להן הוא מתן דגש על השתתפות פעילה של הקהילות המקומיות בתכנון התיירות ופיתוחה, במטרה להגביר את האפקטיביות של המיזמים השונים ולהבטיח שהצרכים והאינטרסים של הקהילה יילקחו בחשבון. לפי הנסקר בספרות, נעשה שימוש בתיאוריה זו בעיקר בהקשר של מדינות מתפתחות (Karsh & Alqadi, 2014).

קיימים קווים משותפים בין התיאוריות השונות, וכל אחת מהן יכולה לשמש כפריזמה להסתכלות על התיירות הבדואית. עם זאת, לאור המאפיינים של התיירות הבדואית, כשוק עם היצע וביקוש מצומצמים (שמול ובראון, 2019) הפועל במדינה מפותחת ובהקשר הישראלי, וכן לאור תפיסות התיירנים הבדואים את התיירות הבדואית, כפי שעלה במחקרים שונים (שמול ובראון, 2019; בן-שלום ריצ'רדסון, 2023), נראה כי התיאוריה המתאימה ביותר לניתוחה הינה תאוריית החליפין החברתי. כלומר, על מנת לקדם יוזמות תיירות בחברה הבדואית ישנה חשיבות להבנת העלות מול התועלת, כפי שהן משתקפות בעמדותיהם של התיירנים הבדואים.

2.3 החברה הבדואית בנגב

מקורם של הבדואים בשבטי רועים אשר נדודיהם הביאום לנגב, אשר טרום הקמת המדינה התבססו על רעיית מקנה, פשיטות חמס ומיסי חסות מיישובים (קרק, 2023). החברה הבדואית מהווה קבוצת מיעוט אתני-דתי, בעלי מאפיינים מסורתיים. זוהי חברה שבטית ומעמדית המורכבת משלוש קבוצות: "הבדואים המקוריים" – צאצאי הנוודים אשר ברובם בעלי אדמות, "הבדואים הפלאחים" – עובדי אדמה שהיגרו מאוחר יותר לנגב והיו הקבוצה הראשונה שהחלה לעבור למגורי קבע והשתלבה באופן מוצלח יותר בחברה, ו"אפרו-בדואים" – בני המעמד הנמוך ביותר, אשר הובאו מאפריקה כעבדים וזכו לחירות עם קום המדינה (יהל, 2023).

הקמת מדינת ישראל שינתה באופן משמעותי את אורח חייהם של הבדואים. המעבר מחיים נוודיים, בהם נהנו מאוטונומיה רחבה, למגורי קבע תחת שלטון צבאי, פגע ברשתות המשפחתיות המסורתיות. הבדואים נאלצו לבנות מחדש את קהילתם, כאשר הם מתמודדים עם חוסר בפרנסה קבועה ותלות גוברת במדינה, תוך ניסיון להתמודד עם מתחים בלתי פוסקים עם מוסדותיה (אבו-סריחאן ואנסון, 2021). בסוף שנות ה-60, החלה המדינה לפתח יישובים עירוניים קבועים לחברה הבדואית. תוכנית זו אפשרה את מתן השירותים הבסיסיים, אך ישנה ביקורת רבה על האופן שבו התהליך בוצע, מבלי לכלול את הבדואים בתהליך קבלת ההחלטות וללא התחשבות באורח חייהם המסורתי-חקלאי (אבו סעד, 2023).
בשני העשורים האחרונים חלים שינויים משמעותיים בחברה הבדואית הבאים לידי ביטוי בשיפור ברמת החיים במגוון תחומים, כגון רמת ההשכלה, התעסוקה וההכנסה, מעמד האישה, איכות השירותים הציבוריים, רמת החשיפה לעולם הגלובלי ועוד (Abu Aleon, Weinstock, Manago & Greenfield, 2019). תהליכי השינוי גורמים לתמורות בדפוסי התנהגות ובאורח החיים, תוך נטייה לקידמה, חינוך ופיתוח טכנולוגי, אך יחד עם זאת דורשים גמישות שתאפשר את האיזון בין קבלת החדש לבין שמירה על ערכים ומנהגים מסורתיים. תהליך זה משפיע במיוחד על בני הדור הצעיר המחפשים דרכים להשתלב בשוק העבודה המודרני (אבו גוידר, 2019).

כיום, החברה הבדואית בנגב מונה מעל 300,000 איש[1], המהווים כ-3% מכלל האוכלוסייה בישראל. כ-70% מהם מתגוררים ביישובים בנפת באר שבע (במועצות אזוריות וברשויות מקומיות) והיתר חיים בשבטים בכפרים לא מוסדרים (אלמסי, 2023).

המבנה הכלכלי בחברה הבדואית מתאפיין בדואליות: חקלאות מסורתית יחד עם עבודות מודרניות בשכירות (אבו סריחאן ואנסון, 2021). ההתיישבות הבדואית מאופיינת בפיזור של יישובים קטנים עם דרכים ושטחי חקלאות צמודים. באופן זה נוצר אפקט "שוליים" סביבתי גדל המהווה גורם נזק סביבתי (רותם ואלון, 2012). בעבר הייתה נפוצה התפיסה כי הבדואים הם "אנשים החיים עוד בחיק הטבע ולפי חוקי הטבע" (ביילי, 1976), אך למעשה הם מתמודדים עם קשיים סביבתיים, חברתיים וכלכליים (חדאד חאג' יחיא ואח', 2021), אשר הליכי העיור אינם מצליחים למתן בצורה חלקה (בן-דוד וגונן, 2001) בין היתר בשל שינוי מהיר וחד (אבו סעד, 1998).

2.3.1 יחסי החברה הבדואית ורשויות המדינה

למרות מגמות השינוי, מחקרים מצביעים על כך שהאוכלוסייה הבדואית ממשיכה להתמודד עם אי-שוויון מתמשך (ליטמנוביץ, הרן, לף, אור שרביט ומג'אדלה, 2023), וישנם פערים כלכליים-חברתיים בולטים לעומת שאר החברה בישראל. פערים אלו ניכרים בהישגים נמוכים יותר בחינוך ובהשכלה גבוהה, באחוזי תעסוקה נמוכים, ברווחה אישית וחברתית פחותה ובמצב דיור פחות טוב (כהן, מג'אדלה, עבאס, קונסטנטינוב, הרן ואייל, 2021). בנוסף, ביישובים

(1) הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אוכלוסייה - שנתון סטטיסטי לישראל – מספר 74

הבדואיים בולטת רמת פיתוח נמוכה, מחסור בתשתיות בסיסיות, רמת שירותים מינימלית, עוני ואבטלה גבוהה (אבו סעד, 2023). אחד מהמאבקים הבולטים של החברה הבדואית מול המדינה הינו תביעותיהם על הקרקעות בנגב. לאורך השנים הוקמו ועדות שונות בניסיון למצוא פתרון לסוגייה, וכן קיימות תביעות לבעלות על קרקעות שעומדות בפני בית המשפט אך ללא הכרעה. במצב זה, נושא הקרקעות ממשיך לעורר התנגשויות מול רשויות המדינה (קוריאל, 2017; זוארץ ואח', 2019). מצב יחסים זה מוביל לתחושת ניכור בקרב חלקים בחברה הבדואית ולאימוץ נרטיב לאומני (Assi, 2018) ומצד המדינה זהו מקור לחשש מפני סיכון ביטחוני (כהן, 2022).

תמות אלו של חוסר אמון ושביעות רצון בקרב הבדואים בעקבות התנגשויות עם המדינה לגבי הפקעת אדמות, יישוב בכפייה, הדרה, מתח בין מודרניזציה למסורת, מעבר מקיום כלכלי מסורתי לעבודות שכירות ידניות עולות גם בקרב הבדואים בירדן וסיני (Mansour, 2023). ההבדל נעוץ בייחודה של הלאומיות היהודית בישראל, בעוד שהמדינות הערביות פועלות להטמיע את הבדואים בלאומיות הערבית. על כן, ההתערבות הממשלתית נמצאת בצומת מתחים וקשרים בין שלוש זהויות: הבדואית המסורתית, הערבית המוסלמית והישראלית (אל-עטאונה, 2016).

לאורך השנים המדינה פועלת במתח שבין הצרכים הביטחוניים – המקדמים מדיניות הרתעה ובידול, לבין הצרכים החברתיים הדורשים הכרה והכלה של קבוצות המיעוט במדינה (רכס ורודינצקי, 2009). על פי סמוחה (2005), גישה זו מסבירה ומנבאת כי מתקיימים כוחות חיוביים ושליליים המאזנים ומגבילים עימותים בין הצדדים. על כן, הבדואים עברו הליך של ישראליזציה והחברה היהודית עברה הליך של דמוקרטיזציה המוביל לשילוב הבדואים בחברה הישראלית.

החל משנת 2011, המדינה מפעילה תוכניות ארוכות טווח לשיפור מצב האוכלוסייה הבדואית בנגב. במסגרת זו, החלטות ממשלה 3708, 2397 ולאחר מכן 1279 ביססו תוכניות חומש לשנים 2012-2016, 2017-2021 ו-2022-2026 (ממשלת ישראל,2011; 2018; 2022). החלטות אלו מהוות את התשתית לפיתוח כלכלי-חברתי לקידום האוכלוסייה הבדואית בנגב. תוצאות ההתערבות הן משמעותיות ומניבות תשואות חברתיות ומצמצמות את מעגל העוני (אבו-בדר וגוטליב, 2008). חשיבות התערבות השלטון המרכזי גדלה גם בשל קשיי הרשויות המקומיות הבדואיות; מאפייני החברה הפטריארכליים וקולקטיביזם המדגישים את השייכות לשבטים מחלישים נורמות דמוקרטיות ומאפשרים חוסר יעילות, שחיתות וגירעון דמוקרטי (אבו-כף, 2021). על כן, חשיבות הפעילות הממשלתית נתפסת כרב-ממדית: מתן מענה כלכלי-חברתי לשם חיזוק הרווחה האישית, איכות החיים ורמתם דרך צמצום העוני, ביסוס שוויון וניהול יציבות וביטחון (שרון, 2024ב).
התערבות ממשלתית מספקת כוח חיובי המקדם ישראליזציה ומוכנות דמוקרטית לקליטת הבדואים בחברה כשווי זכויות בחברה הישראלית. כיסוי התגובות לבדואים בנגב בעקבות אירועי ה-7 באוקטובר מחזקים את הרושם להתגברות המגמה השוויונית (פישביין, 2023; סועאד, 2023; קוריאל, 2023; שמעוני, 2024; אלקיים, 2024; שרון, 2024א) והצורך הקיומי במענה הכלכלי (בלר, 2024) אל מול ההרתעה (זועבי, 2024).

עם זאת, עדיין ממדי העוני בחברה הבדואית הם גבוהים - מעל 70% מבני החברה הבדואית חיים מתחת לקו העוני (שם; חדאד חאג' יחיא ואח', 2021ב; שרביט 2022ב). ממדי העוני נובעים משיעור אבטלה גבוה, שיעור תעסוקה נמוך ונשירה גדולה ממערכת החינוך (חדאד חאג' יחיא ואח', 2021א; למ"ס, 2024ג). הדירוג של רוב הרשויות הבדואיות הינו באשכול החברתי-כלכלי הנמוך ביותר (אשכול 1), שיעור ההכנסות והוצאות לנפש מהנמוכים, שיעור מקבלי השלמת הכנסה ממקבלי קצבאות זקנה ושארים מהגבוהים במדינה – מעל 50% בכל הרשויות, כמו גם אינדיקטורים אחרים המצביעים על עוני (למ"ס, 2024ג). כמו כן, קיימים שיעורי פשיעה גבוהים ונפוצה התנהלות בכספים לא מדווחים (כהן, 2022; מאקו, 2024; שרביט, 2022ב; חדאד חאג' יחיא ואח', 2001ב). בנוסף, גורמים כגון ילודה והשכלה, משפיעים גם כן על ממדי העוני (אבו-בדר וגוטליב, 2008; חדאד חאג' יחיא ואח', 2021א; למ"ס, 2024ג), יחד עם שיעור תעסוקה נמוך בקרב נשים (שם).

2.4 התערבות ממשלתית - החלטת ממשלה 1279

התערבות ממשלתית מקדמת ביסוס אמון בין האזרחים למדינה, בפרט כאשר מדובר בקבוצות מיעוט (שרביט ואח', 2022; תירוש ואח', 2023). תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי של הבדואים בנגב, החלטת ממשלה 1279, הקציבה 7 מיליון ש"ח למשרד החקלאות ופיתוח הכפר לטובת פיתוח והרחבה של תוכניות המקדמות תיירות פנים ביישובי הבדואים בנגב, בשיתוף האגף החברתי כלכלי לפיתוח החברה הבדואית בנגב, אשכול נגב מערבי ואשכול נגב מזרחי. בנוסף, הונחה משרד התיירות, בתיאום עם האגף החברתי כלכלי לפיתוח החברה הבדואית בנגב, לכתוב תכנית ייעודית לחברה הבדואית בנגב, במסגרת ה"מוצר הדרומי" (ממשלת ישראל, 2022).

בוועדה המתמדת המלווה את תוכנית החומש, דווח כי בסיכום שנת 2022 בנושא קידום התיירות הבדואית נרשמה הרחבה של פעילות קידום ופיתוח התיירות הבדואית בנגב על ידי משרד החקלאות ופיתוח הכפר ואשכולות הנגב. פעילות שבמסגרתה הועברו ימי העשרה לתיירנים בדואים ונתמכו אירועי תיירות רבים (משרד התפוצות והמאבק באנטישמיות, 2023).

2.5 תיירות בדואית בנגב

תעשיית התיירות בישראל היא תעשייה בעלת עצימות עבודה גדולה היכולה לשמש מנוע מרכזי לצמיחה כלכלית. ענף התיירות מספק עבודה למתגוררים בפריפריה ולבעלי השכלה נמוכה וכן נשען בחלקו על עסקים קטנים ובינוניים. בכך טמון בתעשייה זו פוטנציאל לתרום לצמצום פערים חברתיים ולפיתוח הפריפריה (שטיינר וארן, 2013). התיירות הישראלית כוללת מגוון של יעדים תיירותיים – ממקומות דתיים ועד תיירות מרפא (Thelen & Yoo, 2023).

תיירות הינה תחום תעסוקתי חדש עבור הבדואים באופן כללי ובנגב בפרט. עם הקמת מדינות הלאום, נתיבי התנהלות השבטים הבדואים הוכפפו לאינטרסים הלאומיים של המדינות באזור (Kark & Frantzman, 2012; Losleben, 2003). בקרב הבדואים בנגב הפרנסה המרכזית התבססה על חקלאות ומרעה מקנה (יפתחאל, 2013; אבו פריח, 2016) והיוזמה לתיירות היא חדשה יחסית ובקנה מידה מצומצם בהשוואה לבדואים במדינות אחרות המשולבים בתחומי התיירות זה כבר מספר עשורים, בעיקר במצרים (Sarnowski, 2010) וירדן (Al-Oun & Al-Homoud, 2008). בעוד שישראל היא מדינה מפותחת כבר משנות ה-90 (Mahler, 2016), המדינות השכנות הן מדינות מתפתחות ועל כן המדיניות בהם מקדמת תיירות באזורים פריפריאליים (Vorlaufer, 1996) וחיזוק ההתיישבות הלאומית במקום (Michaud, 1995).

את התפתחות התיירות הבדואית בנגב, ניתן להשוות להתפתחות תיירות מקומית באזורים אחרים בדרום הארץ, כגון במצפה רמון, בחלוקה לשלוש תקופות[2] (Schmidt & Uriely, 2021):

א. 1950-1980: שליטה צבאית, יזמות ממשלתית ללא מעורבות השטח וצמיחה מדשדשת.

ב. 1990-2010: צמיחת התנועה הסביבתית ועמה תיירות אקולוגית, יוזמות תיירות המדגישות את הטבע והתחלת שילוב הבדואים.

ג. 2010 והילך: השקעות משמעותיות בתשתיות ופיתוח מלונות בוטיק ומתקנים אחרים.

אם כן, תיירות כענף לא התהוותה בזמן שהאוכלוסייה הבדואית הייתה תחת שלטון צבאי (לנדאו, 1971) וניהלה מאבקים וחיכוכים עם המדינה על רקע שליטה בקרקעות (סבירסקי וחסון, 2005). התבססות התיירות הבדואית הינה תופעה חדשה אשר נמצאת עדיין בשלבים של התגבשות וטיוב (ראו ניתוח עוצמת מותג קסם המדבר, הרשות לפיתוח הנגב, ל.ת.).

(2) יש לציין כי חלוקה זו היא לעניין תחום התיירות. חלוקות תקופתיות אחרות קיימות לפי תחומים שונים.

ניתן לחלק את התיירות הבדואית בנגב לארבעה צירים מרכזיים: העיר רהט, שהינה העיר הבדואית הגדולה והמרכזית בנגב; ציר 31, המחבר בין ערד לדרום החברון ולאורכו ערים וכפרים בדואים, המרכזיים שבהם הם לקיה וחורה; ציר 25 מבאר שבע ועד דימונה ו-ציר 40 דרך האוהלים משדה בוקר ועד מצפה רמון (ראה איור 1). באזורים אלו קיימים מגוון של פעילויות תיירותיות: סדנאות יצירה של מלאכות יד מסורתיות, סיורים קולינריים וחברתיים, אירוח ביתי וביקור באוהל בדואי אותנטי, מרכזי תיירות ואירוח, מרכז מורשת, הרצאות, טיולי יום, לינה, מכירת עבודות יד, צמחי מרפא ומאכלים מסורתיים ועוד[3]. יוזמות רבות פועלות תחת המותג "קסם המדבר", הכולל מספר מותגי תיירות בדואית כגון "תפאדלו – תיירות בדואית ברהט", "דרך האוהלים" ומוצרי תיירות שונים (שמול ובראון, 2019), יחד עם סיורים, פסטיבלים, מופעים, סדנאות ופעילויות ביישובים הבדואים ובאתרים אחרים ואירועי קולינריה ולינה ביישובים הבדואים. בין המוצרים התיירותיים הבדואים נמנים, בטין היתר, פסטיבלים, אוהלים מספרים, פסטיבל הקפה הבדואי, פסטיבל נשים, ביקורים בין יישובים/מפגשים, שבוע בכפר - חוויה אותנטית/שפה, מסע מדברי – שביל אוהלים ושבילים.

כמו כן, חלק מהיוזמות מקודמות על ידי עמותות, בעיקר בתחומים של שינוי חברתי וקידום מעמד האישה, כאשר נשים בדואיות הן המובילות את הענף. לרוב, המוצר התיירותי הבדואי הקיים מבוסס על שהות קצרה (עד שלוש שעות), כלומר תיירות מבקרים, ופונה בעיקר לשוק המאורגן של וועדים וגמלאים וכן קבוצות של משפחות (שמול ובראון, 2019).

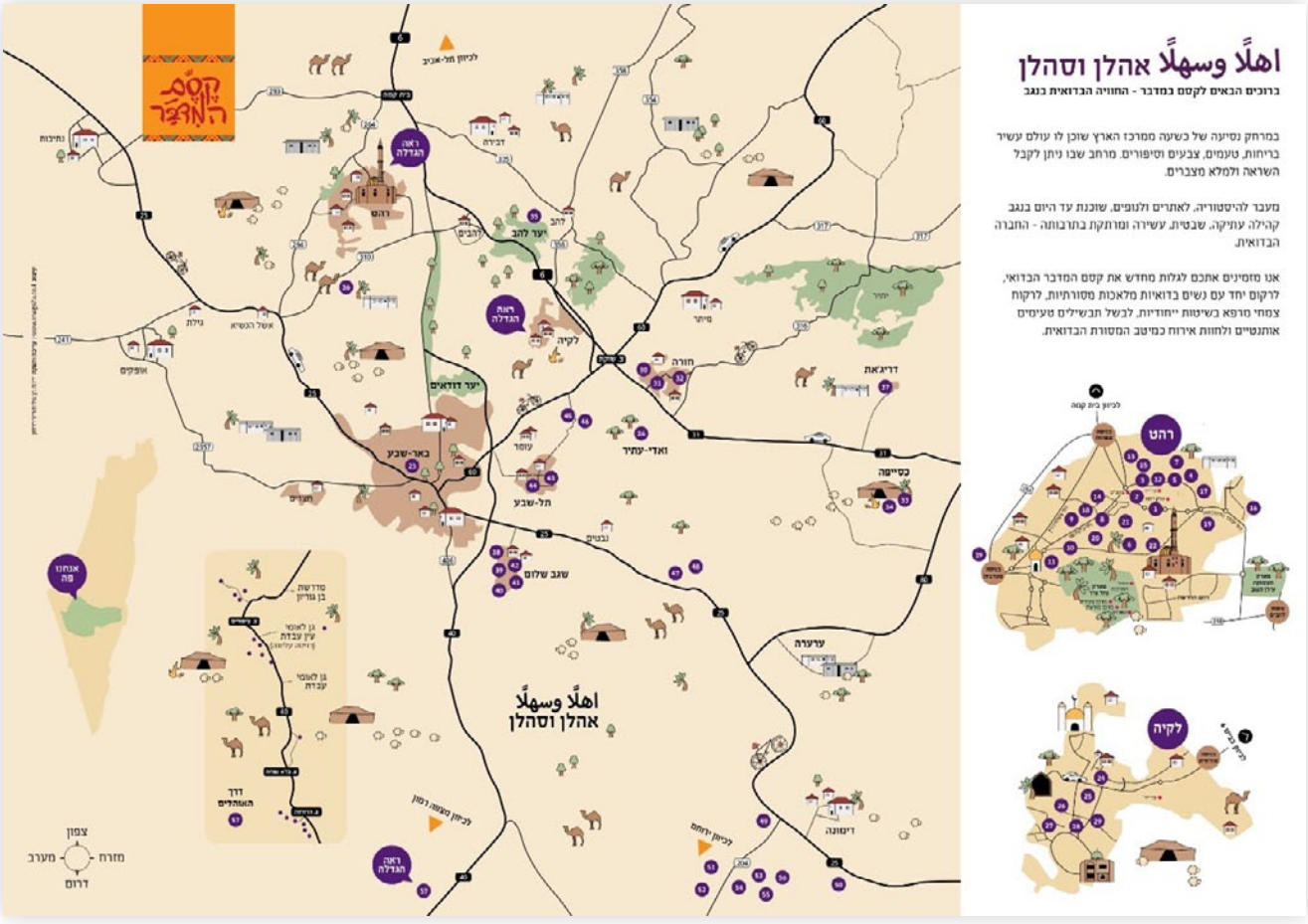

איור 1: מפת הצירים של התיירות הבדואית בנגב ("קסם המדבר")

(3) פירוט על יוזמות התיירות הבדואיות בנגב ניתן למצוא באתר קסם המדבר.

2.5.1 תיירות בדואית כתיירות אותנטית, איטית, ברת קיימא ומורשת – הגדרות

בשל אופייה ויכולותיה של התיירות הבדואית לספק מוצרים תיירותיים (שמול ובראון, 2019) ומיקומה ביחס לחלופות התיירותיות באזור (בישובים ועירים היהודיים) התיירות הבדואית סווגה **כתיירות אותנטית**. מושג כללי זה, משמש כמושג מטרייה הכולל גם *אותנטיות סימבולית*, כלומר לבישת בגדים ועריכת טקסים שכבר אינם מתקיימים רק לשם הפעילות התיירותית, *ואותנטיות מהותית*, כלומר קיום מנהגים וטקסים הממשיכים להיות רלוונטיים גם ללא השירות התיירותי (Lovell & Bull, 2017). בקרב התיירות הבדואית מתקיימות שתי התופעות. כך למשל, השימוש בגמלים אינו מרכזי בהוויה הבדואית כיום כפי שהיה בתקופת הנוודות, אך ערכם של הגמלים לתיירים גבוה (Degen et al., 2019). עם זאת, מסקירת המוצרים הקיימים עולה שאין הבדלים בביקוש והיצע בין סוגי האותנטיות והמוצרים התיירותיים הרלוונטיים (שמול ובראון, 2019; בן-שלום ריצ'רדסון, 2023).

מושג האותנטיות מהווה את ליבת המוצר התיירותי הבדואי. אולם, חוקרים אחדים אינם מבדילים בין סוגי האותנטיות ומכנסים את הביקוש של תיירים הזרים לתרבות הבדואית תחת המושג אותנטיות קיומית (existential authenticity – ראו ב,2018; 2019, Abdel Fattah & Eddy-U). מושג זה מתייחס לתחושה הסובייקטיבית של התיירים לגבי החוויה התיירותית ופחות לאותנטיות של האתרים ואובייקטים תיירותיים (Steiner & Reisinger, 2006). כך או כך, ההתייחסות לאותנטיות כחוויה מצד התיירים או התיירנים היא נורמטיבית: הצדקה ערכית של תיירות – בדואית או אחרת – החשובה מבחינת הלגיטימיות (Ruhanen & Whitford, 2021).

גישה אחרת טוענת כי תיירות בדואית מתאימה כמוצר **תיירות איטית** (Slow Tourism). אך, אין הסכמה והגדרה מבוססת למושג (Moira et al., 2017). פעמים רבות מושגים אלו מופיעים במונחים נרדפים (Shang et al., 2020) לצד השימוש במונח **תיירות ברת-קיימא** (Walker et al., 2021; Balletto, 2020).

נציין כי תפיסת התיירות האיטית מתנגשת עם תפיסת תיירות המון (Mass Tourism, ראו Serdane et al., 2020), בכך ששאיפות תיירנים ומתכנני יוזמות התיירות מבקשים לבסס תיירות רווחית באופן כללי (Bunten, 2010), וכי תיירות ברת-קיימא ללא רווחים תרוקן מקיום מעשי (Whitford & Ruhanen, 2019). עוד נטען כי רמת העניין בתיירות מסוג "אתרים מגזריים" (הכוללת דרוזים וקבוצות אחרות מלבד הבדואית) היא "בינונית-נמוכה" (משרד התיירות 2023א; 2023ג). על כן יש לתכנן חלופות נוספות. כלומר, ככל שהביקוש לתיירות המגזרית לא יחווה עדנה ועלייה, הרי שפסילת תיירות המון מראש היא צעד שגוי, לכל הפחות בהיבט התכנוני.

במחקר זה ייעשה שימוש במונח **תיירות מורשת** (heritage tourism)) (;Park, 2013 Lee et al., 2020), שהינו בעל הרלוונטיות וההתאמה הגבוהות לתיאור ושיווק תיירות בדואית (Dinero, 2002; 2006; 2010). אותנטיות המורשת מתועדת כמושג ספציפי במחקר מקומי כחלק מסל מוצרי תיירות בעלי ביקוש, לאחר משבר הקורונה (חדד, 2021; שילה, 2021) וגם באופן כללי (שילה, 2023).

במחקרים שונים קיימת ביקורת על תיירות מורשת כפעילות בעלת השפעות שליליות על אוכלוסיות מקומיות מסורתיות בשל מסחורה (Wall and Mathieson, 2005; Ivanovic,2008; Kim et al.,2013, Mansour, 2023). אך בשל העובדה שהתיירות הבדואית בנגב הינה בקנה מידה מצומצם בשלב זה, וגורמים כמו עומס של מספר התיירים וסוג היחסים בין התיירים למקומיים אינם משמעותיים, ביקורת זו פחות רלוונטית (Haddad et al., 2019).

ביקורת נוספת הינה נגד מגמות של ניכוס מוצרי תיירות אקזוטיים כניאו-קולוניאליזם (Boniface & Fowler, 1993): כלומר, הגעת תיירים ממעמד גבוה ומתרבות אליטיסטית אשר צורכת מוצרים אותנטיים על חשבון המשאבים המסורתיים, תוך ניכוס מחדש וניצול המקומיים. ביקורת זו הועלתה באופן כללי וגם במקרה התיירות הבדואית בישראל, כאשר נטען כי

קיים שימוש בכוח ושליטה יהודית על הבדואים בנגב הממוסחרים באופן רומנטי ואוריינטליסטי כ"פראי מדבר אציליים" (Dinero, 2002; Dinero, 2010: 168). טענה זו לגבי הקולוניאליזם היהודי חוזרת ונשנית גם על ידי חוקרים ישראליים ומשקפת תפיסה של צדק לגבי יחסי כוחות בין קבוצות בעלות רקע אתני שונה. אך בפועל, תועד כי התיירנים הבדואים עצמם ביטאו שביעות רצון מהתיירות הבדואית (Nasasra et al., 2015).

אל מול ביקורות אלו נטען כי תיירות היא תעשיית חלומות המבוססת על תשוקות ושאיפות אישיות של התיירים (ראו מאמרו הקנוני של Cohen, 1979). ולכן הבניית מוצר תיירותי על בסיס פנטזיה היא תופעה שכיחה וחלק מתפיסת היסוד של גישות רבות לתיירות (Dai et al., 2022; Cardoso et al., 2019), ולא המצב החריג. בנוסף, הדרישה לאותנטיות (Ning, 2017) מהותית ולא סימבולית אינה מבטיחה את הצלחתם של המוצרים התיירותיים. אותנטיות בתיירות יכולה להיות גם סימבולית. אדם לא חייב להיות נווד כדי להעביר את המורשת הנוודית כמוצר תיירותי. עם זאת, התפיסה שתיירות צריכה להיות אותנטית מהותית משקפת את שאיפותיהם של חלק מהתיירים, תיירנים ו/או חוקרים (Lew, 2011). בנוסף לזאת, ישנם חוקרים הרואים ברומנטיזציית הבדואים כבעלת ערך תיירותי (Abdel Fattah & Eddy-U ,2018) ובסיס למוצר ייחודי כגון "חיים פשוטים, רומנטיים תחת שמי המדבר" (Sarnowski, 2010: 161) ולא כמוצר נחות הפוגע בתיירנים ומורשתם. טיעון נוסף אומר כי לא ניתן לכפות תיירות על תיירים, ועל כן יחסי עוצמה הם מובנים בעצם הניסיון למשוך תיירים לאתרי תיירות – אל מול חלופות אחרות – משום שהתיירים הם בעלי העוצמה כצרכנים (Buhalis, 2005). כמו כן, בעלי עוצמה הכופים עצמם על המקומיים הם לרוב ממשלות וגופי המגזר הציבורי (Saito & Ruhanen, 2017); למרות זאת, ניתן לראות כי גם במקרים של כפייה או יוזמות מלמעלה-למטה, כמו בירדן, שבה המדינה שילבה את הבדואים בעזרת מדיניות כפויה (Yee, 2013), מתקיימות גם יוזמות מלמטה-מעלה לקידום תיירות בדואית (Bille, 2019). הביקורות על ניצול קפיטליסטי (נוי, 2011) או "אימפריאליזם תרבותי" (Nash, 1989) והשפעותיה השליליות של תיירות מורשת הינן רלוונטיות לאתרי תיירות בקנה מידה בינוני ותיירות המון, שאינה מתקיימת בקרב הבדואים בנגב בשלב זה (Colchester, 2004). ככל שבעתיד הביקוש לתיירות הבדואית יהפוך למוצר תיירות המון, כמו התיירות הבדואית בירדן ובמצרים, הרי שיש לתכנן בהתאם מראש כדי למנוע את השחיקה והפגיעה הנלוות הצפויות בגין נטיית תיירנים להעדיף תיירות המון על פני תיירות ברת-קיימא או בשל העדפת תגמול על פני תועלות ארוכות-טווח המונעות הידרדרות משאבים סביבתיים (Dodds & Butler, 2009).

2.5.2. תועלות בפיתוח תיירות בדואית בנגב

מעבר לערך הכלכלי אשר עתיד להתפתח בהתאם לגידול היקפי התיירות הבדואית, ישנם מספר יתרונות כלכליים, חברתיים ותרבותיים בפיתוח התיירות הבדואית בנגב:

קידום תעסוקת נשים בדואיות – התיירות הבדואית משמשת כאמצעי ומטרה המתווכת בין החסמים והפערים הייחודיים לנשים הבדואיות בנגב. חסמים ופערים אלו נובעים חלקם ממגבלות של תפיסה פטריארכלית-שמרנית כלפי נשים (קרק ואח', 2009). על כן, קידום יזמות תיירותית בקרב נשים (תיירות בדואית, 2021) היא מטרה שיש לה תועלות חברתיות, תרבותיות וכלכליות במעגל נפרד מהרווחיות התיירותית גרידא.

חיזוק השילוב הביטחון והכלכלה – הקשר החיובי בין יציבות לפיתוח (השקס, 2021) והקשר השלילי בין אלימות וכלכלה (Jha & Shayo, 2019) מצביעים על החשיבות של פיתוח כלכלי הכולל פיתוח תיירות (Webster & Ivanon, 2013) ליצירת תנאים חברתיים, תרבותיים וכלכליים מטיבים לכל הצדדים באזור. למשל, קידום יוזמה לשילוב תיירות בדואית עם תיירות בישובים היהודיים על בסיס היסטוריה קדומה מקומית (פינקלשטיין, 2016). יוזמות אלו עולות בקנה אחד עם תיאורית החילופין החברתי.

חיזוק הזהות הישראלית – על פי המודל של החילופין החברתי, יוזמות תיירות מספקות תועלת על ידי צמצום החיכוכים וחיזוק הזיקה בין הזהות הבדואית לזהות הישראלית כשותפות על בסיס תיירותי (אל-עטאונה, 2016). כמו כן, יש באפשרותן

לצמצם חיכוכים אחרים, כגון חיכוכים הנובעים ממתח בין שבטים או בשל הפערים בין המתגוררים בישובים הלא מוסדרים לבין היישובים המוסדרים (Galilee et al., 2023).

תרומה למערכת האקולוגית והשפעת המערכת האקולוגית על התיירות – מחד, תיירות אקולוגית משמרת את הטבע (שגיא ואח', 2012) ומאידך, השינוי האקלימי המתועד – בין אם בפעילות אנושית מקומית מכוונת (ויצמן, 2016) או כתוצאה מהשפעות גלובליות (שרון, 2023) – יצר תלות בתיירות. כך, למשל, במזרח המדבר המצרי, הבדואים הקימו אתרי התיישבות קבע לשם תיירות, לאחר שבצורות גשמים איינו אפשרויות קיום מסורתיות (Hobbs & Tsunemi, 2007). גם במדבר אל באדיה בירדן, תיירות מבוססת-קהילה פותחה בקרב הבדואים, לאחר תהליך מדבור מואץ (Al-Oun & Al-Homoud, 2008). התיירות מהווה מניע להתיישבות קבע (Tarawneh, 2008) ועל כן כחלק מהאינטרסים לתכנון התיישבות בדואית יש לקחת בחשבון תיירות כתועלת (רוזנר-מנור, 2020).

ירידה בפשיעה – תועלות או חסרונות, על פי תיאוריית החליפין החברתיים, הן קיומן של חלופות אחרות, כמו פשיעה וסחר בסמים. תיירות בדואית נשקלת ביחס לחלופות: חלופות הפשיעה והסמים מדלדלות את המשאבים והכוחות לקידום התיירות. גם במדינות השכנות מערכת יחסים זו מתקיימת: הערכה אחת מעריכה כי בין 60-90% מהבדואים החיים במדבר סיני מעורבים בסחר סמים (Sarnowski, 2010: 169) בשל הדרה מהכלכלה המצרית (Marx, 2013). בנגב קיים תיעוד לסחר וגידול סמים בכמויות נרחבות (זוהר, 2021; זינגר, 2001; קמר, 2021; ICE, 2023), יחד עם הצורך במנהיגות מתוך האוכלוסייה הבדואית (גלעד, 2016א; 2016ב) הקיימת בהקשרים של ייצוג עצמי (Richard, 2016).

2.6 תיירות בדואית בנגב – סיכום

לסיכום, המחקר הנוכחי מבקש לבדוק את השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית מנקודת מבטם של תיירנים מהחברה הבדואית, אנשי מטה ומקצוע ותיירים. מחקר בנושא התערבות ממשלתית בתיירות מורשת מעלה כי התערבויות מסוג זה חלות לשם פיתוח תיירות מורשת מסורתית או ילידית, לקידום הפוטנציאל לתועלות של תעסוקה, גאווה ומעורבות באזורים כפריים (Jennings, 2017).

בהקשר הישראלי, מחקר קודם לגבי תיירות מעלה כי בארץ קיים תעדוף יזמים חיצוניים על פני מקומיים ונטיית השלטון המרכזי לקבל החלטות ללא מעורבות הבדואים (Schmidt & Uriely, 2021). כמו כן, ישנה ביקורת על קשיים המשפיעים על התיירות כגון חוסר קיומן או תפקודן של תשתיות (מבקר המדינה, 2021) בערים כמו רהט (שרביט, 2022א) או בישובים הכפריים או הבלתי מוסדרים. מחקר זה על כן, מבקש לשמוע את הנרטיב אודות התיירות הבדואית כפי שבא לידי ביטוי בקרב התיירנים הבדואים עצמם.

התערבות ממשלתית קודמת פעלה לשם טיוב המוצר התיירותי, קידום האירועים, פיתוח מוצרי הלינה, ויצירת תשתיות שיווק ופרסום, כמו גם פיתוח ההון האנושי הנדרש לתיירות (בן-שלום ריצ'רדסון, 2023). יוזמות כגון פעילות הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים בקרב בדואים בנגב (משרד הכלכלה והתעשייה, 2019) מעידות על הישגים כלכליים ועסקיים.

לסיכום, הספרות הקיימת מצביעה על מורכבות המצב של הבדואים בנגב מהיבטים שונים ועל היכולת של התיירות להוות כלי ואמצעי לפיתוח ושיפור כלכלי, חברתי ותרבותי. שיפור תנאי המחיה, שימור התרבות המקומית ויצירת חלופה המאפשרת, בין היתר, חילופין חברתיים בין החברה הבדואית לבין החברה היהודית בהקשר המקומי (המובילים לשוויון וביטחון ביחסי רוב-מיעוט) ויצירת לגיטימציה בהיבט בינלאומי תוך הגברת המודעות העולמית למורשת התרבותית המקומית בנגב. בשל כך, הנחת המחקר היא כי להתערבות ממשלתית יש ערך ותועלת בענף התיירות הבדואית בנגב.

3 שאלת המחקר והשערות

מחקר זה בוחן **מהי השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית על קהילות הבדואים בנגב מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית?**

הפרק האיכותני יבחן שאלה זו כפי שמשתקפת בנרטיב של תיירנים ואנשי מטה ומקצוע והפרק הכמותי יביא את נקודת מבטם של תיירים באמצעות סקר תיירים ואף יסקור דוחות ופרסומים.

מטרות הפרק הכמותי הינן:
1. קבלת תמונת מצב אודות התיירות הבדואית מדוחות ופרסומים, ככל וישנם.

2. צריכת מוצרים במסגרת התוכנית לקידום ופיתוח התיירות הבדואית בנגב מביאה לעלייה בנכונות לצרוך מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית, להיכרות טובה יותר של החברה הכללית עם החברה הבדואית ולתחושת מחוברות גבוהה יותר עימה.

4 מתודולוגיה

מחקר בתיירות (Dann et al., 1988) מקיף תחומים רבים ומצריך התייחסות למורכבות משתנים (Jakulin, 2017). מחקר תיירות מורשת או ברת קיימא מתרכז במדידת פוטנציאל תיירותי, לשם הערכת ההשקעה הראויה, בעזרת שיטת סך משקל משוקלל (Weighted Sum Method – ראו Al Mamun & Mitra, 2012) או בעזרת מודל תיירות כפרית (Trukhachev, 2015). אולם, בחקר תיירות בדואית בנגב ישנם היבטים מורכבים שאינם מתקיימים במדינות דומות. היבטים אלו כוללים את היותה של ישראל מדינה מפותחת, בעלת חלופות תיירות מתחרות ובעלות יתרונות סטטוטוריים, בהון האנושי ובהון הפיננסי, יחד עם מרכזיות תיירות הפנים לעומת תיירות נכנסת. היבטים נוספים כוללים אינטרסים לאומיים הקשורים להתיישבות הבדואית בנגב, ביטחון אישי וביטחון לאומי, צמצום פערים כלכליים, תרבותיים וחברתיים כחלק מהתחייבויות פוליטיות ודמוקרטיות כלפי הבדואים. בשל כך, ניתוח כלכלי של היצע וביקוש יהווה מחקר בלתי הולם להערכת התיירות הבדואית כמכלול וחשיבותה.

לכן, מחקר זה עושה שימוש בשיטת מחקר איכותנית ושיטת מחקר כמותית אשר יחד מאפשרות הערכה של ההיבטים השונים של התיירות הבדואית ביחס לחלקה בחברה הבדואית. המחקר האיכותני בוחן את השקפת עולמם ונקודת מבטם של תיירנים בדואיים ואנשי מטה ומקצוע, בעוד שהמחקר הכמותי בוחן את עמדותיהם של התיירים שצרכו מוצרים תיירותיים בדואיים בנגב ואף מספק נתונים מספריים מדוחות ופרסומים שונים. שילוב הנתונים והממצאים מכלל שיטות המחקר השונות מאפשר מבט על ברמת המאקרו ועומק מחקרי אודות הסוגיות הנחקרות.

4.1 התאמה תרבותית

לשם תקפות ומהימנות הנתונים בפרק האיכותני נדרשת התאמה תרבותית לחברה הבדואית. על כן, המחקר התבצע על בסיס ההבנה מנקודת המבט המקומית (גרוזברד, 2007א; 2007ב; 2008; 2013; Geertz, 2008). בנוסף, לשם התגברות על היבטים של חשדנות, פערים תרבותיים וקושי בשיתוף פעולה (תירוש ואח', 2023), ההתאמה התבצעה גם ברמת התקשורת – שימוש בשפה המועדפת על המרואיינים/ות – וגם ברמת השימוש באיסוף המידע בעזרת חוקרים בעלי נגישות לתושבים המקומיים (Messerschmidt, 1981; Menzies, 2001; Galliher et al., 2012).

4.2 הפרק האיכותני

4.2.1 כלים

הפרק האיכותני מסייע בהבנת התיירות הבדואית בנגב ומספק עומק מחקרי בסוגיות כגון תחושת פוטנציאל עסקי, תחושה של הצלחה עסקית, אתגרים, חסמים, הזדמנויות, ערכים מוספים ותמורות כפי שהם באים לידי ביטוי מנקודת מבטם של תיירנים בדואים שונים ואנשי מטה ומקצוע.

לשם כך, פרק זה כולל ראיונות עומק (In Depth-Interviews) המהווים במקרים רבים מקור מידע המאפשר נגישות להקשרים תרבותיים של ההתנהגות האנושית. מחקר זה מספק דרך להבין את המשמעויות השונות של עמדות הנחקרים והתנהגותם (Glaser & Strauss, 2017).

התאוריה הקוגניטיבית מניחה, שאנו יכולים לתאר את עולמם הפנימי של הנחקרים, רק על ידי הבנה מעמיקה של התרבות והשפה בהן הם משתמשים ולכן ראיון העומק הינו הכלי האידיאלי לבחינת הנורמות והתפיסות החברתיות בקרב התושבים בחברה הבדואית (Charmaz & Thornberg, 2021).

לפני ראיונות העומק נאספו נתונים וממצאים מסקירת הספרות כדי ליצור את השאלות והתחומים העיקריים בהם התמקד הריאיון. ראיון זה מהווה מעין שיחה שבה מראיין ומרואיין מפתחים יחד את המשמעויות של נושאים מסוימים. בעוד שריאיון

פורמאלי כולל שאלות סטנדרטיות ומתוכננות מראש, מתאפיין ריאיון העומק בסגנון פתוח המאפשר למראיינים להבנות את הסיפור שלהם תוך הנחיה מינימאלית (Cho, 2017).

4.2.2 משתתפים

נערכו 20 ראיונות עומק, כאשר 15 מהם היו עם תיירנים מהחברה הבדואית בארבעת הצירים של התיירות הבדואית בנגב, לפי הפילוח המוצג בטבלה 1. בנוסף, נערכו 5 ראיונות עם אנשי מטה ומקצוע. ראיון נוסף בוצע לשם למידה מהצלחה עם גורם משמעותי בפיתוח התיירות בעיר ירוחם.

חשוב לציין כי הדגימה אינה הסתברותית, אך הבחירה נעשתה על מנת לקבל פרספקטיבה רחבה על הסוגיות העומדות על הפרק ממגוון רחב של נחקרים מהחברה הבדואית (Herzog, 2017).

טבלה 1: פילוח ראיונות התיירנים מהחברה הבדואית לפי הצירים השונים

ציר	מספר המרואיינים
רהט	6
ציר 31	4
ציר 40 וציר 25	5

המחקר מספק מידע על התופעה הנחקרת בקרב התיירנים ואנשי מטה בחברה הבדואית ומסייע במיפוי של עמדותיהם וההיבטים הרלוונטיים (שקדי, 2014). ניתוח סיפוריהם הייחודיים של הנחקרים יאפשר לחוקרים לקבל נקודת מבט הוליסטית על האופן שהם מגדירים את התהליכים המתרחשים בתיירות הבדואית.

4.2.3 הליך

הריאיון נפתח בהסבר כללי על המחקר ועל דרך ביצוע הריאיון. בתחילת הריאיון הובטח למרואיינים כי לא יימסרו כל פרטים מזהים שלהם וכי ממצאי המחקר ישמשו לצורך עריכת המחקר בלבד. כל הראיונות הוקלטו ושוכתבו כמקובל בראיונות ותצפיות (Hornberger, 2020).

לאחר תמלול התכנים שעלו בראיונות, נערך ניתוח נתונים נושאי (Thematic analysis) אשר התייחס לתיאורים של הנחקרים כמשקפים את הרגשות, המחשבות, האמונות והידע שלהם. ניתוח התוכן מבקש למצוא קווי דמיון משמעותיים. לאחר מיון ההיגדים לקבוצות ניתן לכל אחת מהן שם מובחן המייצג את כלל הנתונים תחת אותה קטגוריה (Brannen, 2017).

מהלך זה מאפשר התעמקות בסוגייה הנחקרת מנקודת מבטם של המשתתפים והמשתתפות בראיונות העומק ומציג את הפרשנות הייחודית שלהם למציאות, ללא הגבלות על ידי תיאוריה או הנחות מוקדמות של החוקרים.
הציטוטים במחקר מובאים מראיונות העומק שנערכו, אך ללא מידע מזהה ועל ידי טשטוש פרטים ייחודיים לשם שמירה על אנונימיות המרואיינים.

4.3 הפרק הכמותי

הפרק הכמותי עוסק בשני היבטים: הראשון, איסוף נתונים מדוחות קיימים לצורך גיבוש תמונת מצב אודות התיירות הבדואית, והשני עריכת סקר עמדות בקרב תיירים שצרכו את מוצרי התרבות הבדואית.

4.3.1 ריכוז נתונים - כלים

סקירת נתונים במקורות גלויים שונים ובקרב אנשי מטה ומקצוע לאיתור מסמכים ודוחות רלוונטיים.

4.3.2 ריכוז נתונים - מושאי המחקר

המחקר כלל 2 קבצים מרכזיים המאגדים נתונים אודות התיירות הבדואית- דוח של שמול ובראון משנת 2019 ודוח סיכום שנתי לשנת תשפ"ד של "קסם המדבר" משנת 2024, בשל חוסר באיסוף מידע שיטתי ורציף בתחום התיירות הבדואית.

4.3.3 ריכוז נתונים - הליך

המחקר ריכז את הנתונים מהמסמכים הקיימים לטובת יצירת תמונה כמותית כללית אודות התיירות הבדואית. מדדים לדוגמא: מספר המועסקים, ביקושים ללינה, מספר המיזמים ושירותי התיירות הבדואית, מספר המבקרים בפסטיבלים ועוד.

4.3.4 סקר עמדות בקרב תיירים - כלים

נערכו שלושה סקרים בקרב תיירים שצרכו מוצרי תרבות בדואית בשנה הנוכחית. מוצרים תיירותיים אלה הינם פסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים, אירוע "ממשית מתעוררת לחיים" בגן הלאומי "ממשית" ופעילויות תיירותיות שונות בקרב "דרך האוהלים". האירועים התקיימו במהלך חג הסוכות תשפ"ה במסגרת או בשיתוף "קסם המדבר". בנוסף, נעשה שימוש בנתונים אודות עמדות תיירים בקרב פעילויות במסגרת "דרך האוהלים" שחלו בפסח תשפ"ד.
פסטיבל "נוודי המדבר" כלל סיורים מודרכים המציגים את עולמו של המדבר, היכרות עם השכנים בבקעת הקנאים, קפה ותה בדואי, סדנאות אוכל להכנת מטעמים בדואיים מסורתיים, סדנאות ריקוד ללימוד הריקודים הבדואיים, מופעי תיאטרון בדואי ומספרי סיפורים ומרוצי גמלים[4].

אירוע "ממשית מתעוררת לחיים" כלל מופעי מוזיקה ומחול, מלאכות קדומות וסדנאות "קסם המדבר" (ללא עלות) - אריגה, רקמה, טווייה, חריזה, צמחי מרפא ונרות ריחניים מספר סיפורים וסדנת תיפוף. כמו כן, האירוע כלל סיורים מודרכים בגן הלאומי, הרצאות בנושאי סביבה, מתחם מזון ועגלת קפה. בנוסף, האירוע כלל שוק אותנטי סדנאות (בתשלום): נגרות, אובניים, חול צבעוני, ציורי גוף, צמות ועוד[5].

"דרך האוהלים" הינו מיזם תיירותי של תיירות הר-הנגב לקידום ההיכרות עם האוכלוסייה הבדואית של הר הנגב, להציע את אפשרויות הלינה והאירוח בכפרים הפזורים לאורך כביש 40 בין צומת טללים למצפה רמון. סביב המדורה, בטיול או בסדנאות השונות, ניתן לשמוע ממקור ראשון מפי המארחים סיפורים על מסורות ותרבויות בדואיות. בכל אחד מהמאהלים ניתן לחוות עולם אחר – באחד הדגש הוא על אוכל, בשני על אירוח מסורתי, בשלישי על היכרות עם השטח והישרדות בו וברביעי על בעלי חיים וטיפול בהם[6].

(4) מהאתר הרשמי של הפסטיבל: https://www.kfarhanokdim.co.il/bedouinfestival

(5) מהאתר הרשמי של רשות הטבע והגנים: https://www.parks.org.il/activity/mamshit-2/

(5) מהאתר הרשמי של דרך האוהלים: https://ohalimdesert.co.il

הסקר כולל היגדים שונים על סולם ליקרט שבין 1-5 הבאים לבחון את עמדותיהם של התיירים אודות החברה הבדואית ומוצרי התיירות שצרכו כגון: שביעות הרצון, נכונות להמליץ, כוונה לשוב ולצרוך מוצרים תיירותיים בחברה הבדואית. בנוסף, הסקר כלל שאלה פתוחה להצעות לשיפור, המלצות וכדומה.

4.3.5 סקר עמדות בקרב תיירים - משתתפים

הסקר באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" כלל 202 משתתפים והסקר בפסטיבל "נוודי המדבר" כלל 141 משתתפים. הסקר בקרב "דרך האוהלים" במהלך חג הסוכות כולל 10 משתתפים ובמהלך חג הפסח 11 משתתפים. פרק הממצאים מציג נתונים מספריים ודמוגרפיים אודות משתתפי המחקר.

4.3.6 סקר עמדות בקרב תיירים - הליך

עורכי המחקר יצרו קשר עם המפעילים של שני האירועים לשם הגעת סוקרי שטח לאתר וקבלת האישורים הנדרשים. באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" המחקר בוצע הן באופן דיגיטלי ע"י שליחת הסקר באופן יזום למבקרים או הפנייתם פיזית באתר באמצעות סוקרי השטח למילוי השאלון באמצעות QR ייעודי. במקרים אחרים, הסוקרים העבירו לתיירים את הסקר באופן קשיח (מודפס) ולאחר מכן הקלידו את הנתונים למערכת הממוחשבת. בפסטיבל "נוודי המדבר", בשל חוסר בגלישה סלולארית של מבקרי המקום, סוקרי השטח פנו לתיירים השונים והעבירו להם את הסקר באופן קשיח (מודפס) ולאחר מכן הקלידו את הנתונים למערכת הממוחשבת. הסקר שנערך במותג "דרך האוהלים" הועבר באמצעות הנהלת המותג לתיירים שצרכו את המוצר.

5 ממצאים ותוצאות

5.1 פרק איכותני

הפרק האיכותני מציג תמות שעלו מתוך מגוון הראיונות עם תיירנים מקומיים ואנשי מטה ומקצוע. באופן כללי, ניתן לומר כי התמות המרכזיות שעלו במחקר השתקפו בנרטיב של התיירנים ושל אנשי המטה והמקצוע כאחד. יחד עם זאת, המחקר מציג בנפרד את דברי התיירנים ושל אנשי המטה והמקצוע. בנוסף לכך, ניתן דגש על הממד שאותו מציגים אנשי המטה והמקצוע במקומות בהם הדבר נדרש. להלן התמות המרכזיות:

5.1.1 כלי לפיתוח כלכלי

התפתחות התיירות הבדואית לא התרחשה ביום אחד והיא אף רחוקה משיאה. יחד עם זאת, בנובמבר 2024 הנוכחי נערך לראשונה מרוץ גמלים ברישיון המדינה ונכחו בו עשרת אלפים אורחים. מרוץ זה הינו דוגמא אחת ליתרונותיה הרבים של התיירות הבדואית מעצם היותה תיירות אותנטית בחברה מסורתית, אשר יש בה משיכה תרבותית וגיאוגרפית.

התיירות מהווה אמצעי משמעותי בכלכלת המשפחה. ניתן לומר שהתיירות הבדואית עברה כמה תהליכים בעלי משמעות כלכלית. הראשון, כרוך בכך שאצל מרבית התיירנים ההתחלה הייתה באוכל, משקה חם, הצגת מעשי רקמה בבית או בפסטיבלים ומשם התרחבה לתחומי תוכן נוספים. התיירות מייצרת מקור תעסוקתי והכנסה לא רק לתיירנים עצמם, אלא גם למעגל סובב נוסף של בעלי תפקידים שונים בתחומי המזון, השינוע, הציוד ועוד. השני, נוגע לעובדה שהמיזם התיירותי משלב את היזם עצמו, בני משפחתו ולעתים אף את ה"כפר" כולו, ובכך תורם לתעסוקה בחברה זו. השלישי, עוסק בכך שהתיירנים מחפשים דרכים נוספות לפתח ולשפר את המוצר התיירותי שלהם, כך שלעתים מוצר תיירותי קיים מתרחב באותו התחום או באפיקים נוספים. תהליכים אלו מראים את הפוטנציאל התעסוקתי והכלכלי הקיים בתיירות הבדואית.

<u>תיירנים</u>

"יש לי אוהל אירוח מבחינת אוכל וגם לינה" (ע)

"הבידול של העסק שלי של המקום זה אומנות עבודות יד... אחרי שפתחתי את העסק היו מורי דרך וצרכנים וככה התגלגל השם שלי מפה לאוזן" (ח)

"אנחנו עם כל השיתוף הפעולה של המשפחות שנמצאים בכפר כאילו זה עבודה משותפת אנחנו מנצלים את כל הידע של הכפר בתוך אתר אחד שהוא מחלק את העבודה לאנשים" (ש)

"יש לי בית מארח. אני עושה סדנאות קדם, סדנאות מספרי סיפורים, גם אני שף למדתי" (פ)

"אנחנו הבית המארח הראשון בעיר רהט. אנחנו מיתגנו את עצמנו מההתחלה שלא נהיה מסעדה או קייטרינג, אלא אנחנו נהיה משהו אחר..." (ס)

"אנחנו מעסיקים צעירים אחרי בית ספר לעזרה ואנחנו מעסיקים את האנשים גם המבוגרים יותר שהם אתה יודע בקושי עובדים ויש להם גם את המראה הבדואי ואת הלבוש הבדואי... יש לנו אנשים שהם אחרי הצבא יודעים היטב את השירות שלהם ומבוגרים בני 66 הם עושים סדנת גששות אם מישהו מתעניין בסדנה הזאת" (ש)

"אני נותן את כל האפשרויות. קיימות אצלי אפשרות לבוא ולסייר בכפר כשעה וחצי, סיור וארוחות חלביות ובשריות, אוכל כשר, לינת שטח..." (ג)

"רק בהמשך הדרך, הוקם אוהל גדול, חדרי אירוח ומעבר ללינה, סיורים, סדנאות ועוד פעילויות שהביאו את הביקורים ליום ולילה"

"שמונה נשים מייצרות תבשילים שאני קונה מהן למען המבקרים. שמונה הנשים עכשיו מסייעות בפרנסת משפחתן" (א)

"אישה יכולה להתפרנס מתוך הבית שלה, כשהפרנסה מהווה מרכיב חשוב" (א)

"התיירים משאירים כסף בעיר עצמה וזה חשוב" (א)

"אנחנו רואים בתיירות הבדואית מנוף כלכלי חשוב מאד. אנחנו גוף עסקי שאמור להרוויח כסף, וחלק מההכנסות עוברות לפיתוח התיירות" (א)

"לתיירות הבדואית יש יתרון על כולם כי הם ייחודיים מבחינה אתנוגרפית בתוך סביבה מדברית" (א)

<u>אנשי מטה</u>

"יש לקשור בין תיירות לתעסוקה, ויזמיות יוצרות מקורות תעסוקה לנשים" (א)

"היתרון הוא בפתיחת היישובים והאוכלוסייה הבדואית לקהל היהודי ולהוריד חסמים, תוך העצמת האישה הבדואית" (ח)

5.1.2 היכרות עם התוכנית "קסם המדבר"

התיירות הבדואית מתחילה לתפוס מקום חשוב יותר בתיירות הכללית בישראל, ומטיילים ונופשים יהודים, ערבים ותיירים מחו"ל נהנים לחוות אותה. יחד עם זאת, התוכנית הממשלתית "קסם המדבר" עדיין מצומצמת יחסית. הבדואים זוכים לחשיפה כאשר יש דוכן או שניים שלהם בפסטיבלים גדולים כמו "דרום אדום", "ממשית מתעוררת לחיים" ועוד, אך אין למשל פסטיבל בדואי. לכן, הרווח הכלכלי והחשיפה של התיירות הבדואית עדיין קטן ומקומי מאוד.

התוכנית הממשלתית לקידום התיירות הבדואית נעשית באמצעות משרד החקלאות והכפר, המשרד לפיתוח הנגב והגליל, האגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב והאשכולות האזוריים. עם זאת, הקולות העולים מהראיונות הם שמשרד התיירות, שתפקידו לקדם את תיירות החוץ והפנים, אינו נמצא בתמונה כלל.

רבים מהתיירנים מציינים היכרות עם התוכנית הממשלתית, "קסם המדבר", ורבים מציינים השתתפות בכנסים מקצועיים ובפסטיבלים, כמו "דרום אדום", שם הם פתחו ביתני אוכל, שתייה ומכירת אריגים. ללא יוצא מן הכלל, יש הערכה ואף הערצה לירונה בן שלום ריצ'רדסון, הפרויקטורית הממונה על הנושא, אך הבנה שאין די בפעולה זו לשם קידום התיירות כפי שנדרש. בנוסף, התיירנים מציינים שהקורסים וההשתלמויות במסגרת התוכנית מסייעים להם ללמוד טוב יותר את המקצוע, לראות כיצד אחרים פועלים וללמוד מהם.

<u>תיירנים</u>

"הם עושים סיורים ועושים פגישות ומפנים אנשים אלינו. אני משתתף בסיורים וזה תורם לי ללמידה" (ע)

"ירונה נותנת לנו מכל הלב ועוזרת לנו בכסף, עוזרת לנו בצילומים, עוזרת לנו בייעוץ. הכל. אני משתתפת באירועים שעיריית רהט עושה כמו לילות רמאדן, שוק הקפה. הייתי בתל באר שבע, בממשית, במתנ"ס דימונה, הייתי בפסטיבל

דרום אדום. השתתפתי בסדנאות ולמדתי מזה הרבה. זה נתן לי לפתוח את הראש לדברים אחרים. קסם המדבר פתח לנו עבודות, מזמין אותנו לעשות דברים שלנו" (פ)

"ירונה הסבירה לי על לילות רמאדן ברהט, ומאז כל פעם שיש קבוצות שרוצות לטייל ברהט והם דוברי אנגלית ומורי דרך, היא מפגישה בינינו ופותחת לי דלת ממש וחושפת את הפעילות שלי בפני כל מיני גורמים. השתתפתי בדרום אדום דרך פורום תיירות של מ.א. בני שמעון. לילות רמאדן ודרום אדום תרמו לי בהחלט" (א)

"ירונה וג'לילה ממעוף עזרו לי לפתוח עסק. לפעמים אני הולכת לפסטיבלים דרך ירונה וקסם המדבר. השתתפתי בכל הפסטיבלים של דרום אדום גם בממשית. בסדנאות בפסטיבלים אין סדנא שלא מצליחה כי זה בחינם וקסם המדבר משלם לנו. הכי טוב זה דרום אדום וזה כיף ונהנים" (ג)

"קסם המדבר וירונה מסייעים לי רבות. בלילות רמאדן אני מקבלת הרבה אורחים וזה מסייע לי רבות. הם משווקים אותי. מזמינים אותי לעשות סדנאות לתלמידים והשתתפתי בהרבה פסטיבלים" (ה)

"קסם המדבר וירונה ניסו לאגד את כל קבוצות התיירנים במיזם שקראו לו קסם המדבר. עושים לנו סיורים, מפגשים, השתלמויות וביקורים במקומות אחרים אצל מארחים אחרים, וזה מעלה את המודעות ומאגד. לכן, צריך לתת עוד תקציבים ועוד כוחות כך שירונה תוכל לעשות עוד. אני מודה לירונה על הליווי, על האכפתיות, היא מכירה את כל המקומות ומעודדת ומפרגנת, יוזמת כנסים וימי היכרויות, ימי השתלמות, ימי עיון" (ח)

"קסם המדבר התפתח בהסכמתנו. ירונה היא הגורם המסייע שנותן ללא הגבלה ומסייע. בלעדיה העסקים לא היו מצליחים. היא מביאה אלינו ומוציאה אותנו לאירועים רבים. השתתפתי בהרבה אירועים בממשית, בדרום אדום ובבאר שבע. פסטיבלים זה דבר שאני אוהבת להשתתף בו כי אני גם לומדת וגם מעבירה מסרים. אפילו השתתפתי בסיור בברלין ושם הצגתי את המוצרים שלנו" (נ)
"קסם המדבר נהדרים ועושים עבודה מצוינת. אני מכירה שם אנשים מקסימים. לא הייתי באירועים אבל מתכוונת להשתתף ברמאדן הבא" (ס)

"החברה הכלכלית מנסה לפרגן ולתמוך והיה לנו צילומים לטיקטוק בבוקר היום. השתתפתי בכמה ירידים כמו פסטיבלים בבאר שבע, בדרום אדום ובממשית. קיבלתי ייעוץ דרך חממת התיירות והצטרפתי לפורום העסקים בבני שמעון. הגעתי ליריד התיירות בתל אביב ואני מחלקת כרטיסי ביקור. מודה לירונה ולרז ארבל, אני מזכירה אותם בכל הרצאה שלי כמי שתמך בנו הראשון, ודרך זה הכרנו גם גופים ואת משרד החקלאות" (ח)

לעומתן, תיירן אחר מציין:
"לא מכיר את קסם במדבר, לא השתתפתי בישיבות ולא בפסטיבלים" (ע)

<u>ציטוטי אנשי המטה</u>
"אנחנו מביאים את הלקחים לוועדות ההיגוי ומחשבה כיצד לקדם וליצור שיתופי פעולה להבאת התיירות הבדואית" (א)

"תפקידנו לתכלל את כל הגופים העוסקים בתיירות הבדואית, כולל עמותות ויזמים פרטיים" (א)

"צריכים לעלות מדרגה ולעשות פסטיבלים שקשורים למורשת התרבות הבדואית שימשכו אנשים מכל הארץ. אסור שהתיירות תהיה רק בבתים אחרת לא יגיעו המונים. צריך להקים אטרקציות שימשכו תיירים" (א)

5.1.3 שיתופי פעולה עם תיירנים

תוכנית "קסם המדבר" כוללת בתוכה קידום עבודה באמצעות נטוורקינג ולמידה מעמיתים הלכה למעשה. שיתופי הפעולה מופיעים פעמים רבות בדברי התיירנים ואנשי המטה והמקצוע. ניתן לראות את השפעתם גם בתמות שצוינו קודם לכן. יחד עם זאת, תמה זו נבחרה לעמוד אף בפני עצמה בשל הערך המשמעותי הקיים בשיתופי הפעולה. שיתופי פעולה מעידים על מיומנות עסקית חשובה שהפכה לכלי עבודה עבור חלק מהתיירנים גם באופן עצמאי, ולא בהכרח במסגרת "קסם המדבר". שיתופי הפעולה מסייעים הן בשיווק המוצרים התיירותיים שלהם והן בהרחבתם, עד כי חלקם מייצרים חיבורים לכדי יצירת מוצר תיירותי ליום שלם.

<u>תיירנים</u>

"למדתי לעבוד בשיתוף פעולה עם אחרים... אני אביא לך סתם דוגמה 3 תיירנים ככה תפרנו חבילה אחת מסוימת בשביל לקדם אתרים על ציר אחד ורשמנו בעצם בפרוספקט שסיור אצלי ואצלם וכל אחד נתן את האוכל שלו... ושאתה מרגיש שזה שכל אחד מאיתנו רוצה לדאוג לשני עם כל המצב זה משהו שמאוד מחמם זה קרה לי כמה פעמים" (ג)

"כן אני כמו שאמרתי יש לי קשר עם התיירות בערד. אני בקשר טוב איתם. חבר'ה מקסימים מדהימים. אני בחלק מקבוצת הווטסאפ שלהם וכשיש משהו, כנס, אירוע... והרבה מהם היום כשיש להם אורח והוא מחפש חוויה בדואית הם שולחים אותו אליי... אני הבנתי שהרחבת מעגל השותפים גם אם הם לא אקטיביים, הם פוטנציאליים, זה מספיק טוב זה עושה את שלו" (ח)

"למדתי כאילו לפגוש כל מיני אנשים, דו שיח לומדים אחד את השני כאילו מהמגזר השני זה מאוד טוב כאילו המפגשים האלה מאוד טובים עושים דברים חיוביים מאוד... עשיתי כרטיס ביקור ורשמתי שם שלי ושלו על הכרטיס והטלפון שלו וגם הטלפון שלי והרבה אנשים בגלל שהוא ישראלי עם שם ישראלי קודם כל פונים אליו ואחר כך הוא מפנה אותם אלי... יש לנו חווה ליד... בן אדם מאוד חיובי והוא אפילו שמגיעים מתארחים אצלו והם שואלים על כל מיני דברים על אוכל... או אופציות אחרות הוא מפנה אלינו כמו עכשיו בראש השנה יש לי אולי בזכותו 40 אנשים אולי בראש השנה" (ע)

5.1.4 תמורה מעמדית-מגדרית

לצד הפן הכלכלי, התיירות הבדואית קידמה שינוי משמעותי בתפיסות מגדריות מסורתיות. נשים בדואיות, שבאופן מסורתי נשארו מאחורי הקלעים, הפכו למובילות בענף התיירות. בולטת העובדה כי הצורך הכלכלי הניע שינוי תפיסתי הן בתפיסת הנשים את עצמן והן באופן בו הן נתפסות בחברה. ניתן לראות בפעילות המתקיימת היום השפעה לטווח ארוך. שתי תמות אלו שזורות זו בזו – כלכלה ותמורה מעמדית-מגדרית – ולרוב לא ניתן להפריד בין השתיים.

<u>דוגמה לעירוב בין שתי התמות ניתן לראות בדברים הבאים:</u>

"מה אני יכולה לעשות אחרת שיהיה לי מקור פרנסה בכבוד... זה מקור תעסוקה לנשים שאפשר לשלב את המשפחה. גם את הבעל והילדים. הוא נוח מאד וגם העצמה לנשים... זה מציל אותה גם, ואז הילדים רואים את אמא עובדת, מביאה פרנסה. זה מנוף לתעסוקה בעיני נשים משכילות וגם נשים שאין להן השכלה" (א)

"זה מקור פרנסה לנשים... הקידמה עושה את שלה. אישה בדואית מארחת אנשים בתוך הבית שלה ויש לה את התמיכה של הבעל. זה שינוי גדול ועוד מקור פרנסה" (ג)

"מיושבת בית וממגדלת ילדים הפכתי להיות אישה שיש לה עסק והתחלתי ללמוד. למדתי מורה דרך, מדריכת סיורים, מארחת קבוצות. התיירות עוזרת לאישה שהיא גם עובדת מתוך הבית וזה נותן לה ביטחון עצמי יותר, נותן לה להתפתח יותר, להיות חזקה יותר, ואם האישה מתפתחת יותר, הילדים יוצאים חזקים" (ג)

"המשהו האחר זה לקבל קבוצות שהאישה הערבייה הבדואית שהייתה תמיד בפרגוד מאחורה ואף אחד לא נפגש איתה, היא בחזית והיא זו שמקבלת את האורחים, והיא זו שמכניסה עד הבית. היא זו שמספרת את הסיפור שלה, בניגוד למסורת הבדואית שהגברים הם הממונים והאחראים על האירוע" (ס)

"בהתחלה המשפחה שלי הייתה רוצה לשרוף לי את האוהל. שנה אני סובלת. גם השכנים לא רוצים מישהו זר ייכנס לשכונה וגם ייכנס לבית שלי. זה דבר לא טוב. אסור דבר כזה. היום הם מסכימים" (פ)

"סיפרתי לאנשים על חיי האישה הבדואית שקשה לאישה שתקדם עצמה מול הרבה ניגודים. החשוב שלא תפגע בעצמה או במשפחתה ובכבוד שלהם". יחד עם זאת אומרת המרואיינת: "אני גאה מאוד, קודם כל להיות אישה בדואית חזקה. אני שמחתי מאד להיות השראה לאישה הבדואית ואני מאוד שמחה על העסק שלי שאני מקבלת אנשים ולהגשים חלומות..."

"אנו כנשים בדואיות השפענו על הבנות הצעירות להיות עצמאיות בבחירת בן זוג והיכולת שלנו לעודד אותן לעצמאות. היום יצאה האישה ללמוד והיא עצמאית לבנות את משפחתה ואת העתיד שלה" (א)

"להעסיק עוד נשים ולהביא את הקול של האישה הבדואית שיכולה להיות עצמאית ושיהיה שוויון, עם שמירה על הערכים בחברה הבדואית, ובמקביל גם שותפות בין אישה לגבר" (א)

אנו כנשים בדואיות לא צריכות לחכות שיפרסמו אותנו, אנו חייבות לפעול ולקדם את עצמנו... היום האישה יוצאת ללמוד והיא עצמאית לבנות את משפחתה ולבנות את העתיד שלה" (א)

"שמונה נשים מייצרות תבשילים שאני קונה מהן למען המבקרים. שמונה הנשים עכשיו מסייעות בפרנסת משפחתן" (א)

<u>ציטוטים של אנשי מטה</u>
אחד המרואיינים קושר למעשה את כל התמות שהוצגו:
"ראינו בתיירות הבדואית ענף חשוב מבחינה כלכלית-תרבותית, גשר בין החברה הבדואית והיהודית, תוך העצמת האישה הבדואית" (א)

5.1.5 שימור המורשת והתרבות הבדואית

ניתן לראות כי התיירנים יוצקים משמעות נוספת בפעילות התיירותית. התיירות נתפסת ככלי או כאמצעי משמעותי לשימור המסורת הבדואית ולהנחילה לאחרים. התיירנים רואים בשימור המורשת מטרה מרכזית, מעבר לפרנסה ואנשי המטה והמקצוע רואים בשימור המורשת כלי לפיתוח כלכלי ותיירותי. בשני המקרים מודגשת החשיבות בשימור המורשת והתרבות:

<u>תיירנים</u>
"אנחנו עובדים בגדול על אירוח בדואי ולימוד המסורת הבדואית" (ש)

"אני השגרירה של החברה שלי, של הדת שלי, אז כל מילה אני מוציאה רהוטה. אני בונה אמון" (ח)

"בדרך כלל מגיעים ובנוסף מקיימים הרצאות, שיחות עם צעירים, מבוגרים, עם פנסיונרים על החברה הבדואית..." (ח)

"יותר כאילו לחשוף את החברה הבדואית כלפי אנשים..." (ע)

"בחרנו להכניס את האורחים לחצר הבית לתוך הבית בפנים, לתוך העיר בפנים, לראות את האנשים, לפגוש את האנשים, עם לב פתוח, שיח פתוח על מה שהתרחש בחברה הבדואית..." (ס)

"אני מקבלת אורחים יהודים, ערבים ותיירים מחו"ל" (ס)

"אנחנו עובדים בגדול על אירוח בדואי ולימוד המסורת הבדואית" (ש)

"יש לי חאן. עובדים בגדול על אירוח ולימוד המסורת הבדואית. יש לנו כמה סדנאות" (ש).

<u>אנשי מטה</u>

"מדובר בתיירות אתנית כשהתייר מעוניין להתערות בתרבות המארחת ולא להגיע לאיזה מלון מבודד שלא קשור, אלא להיות נטוע בתוך החברה הבדואית עצמה. זהו מינוף של נכס קיים. תרבות של חברה שאינה מוכרת לרוב העולם המערבי" (ש)

"אחד האתגרים הוא להתאים את המוצר לתיירים מבלי לקלקל את התרבות הבדואית" (ר)

"התיירות היא גשר להחזרת האמון בין החברות השונות ושינוי במסורת כלכלית" (ש)

"לתיירות הבדואית יש יתרון על כולם, כי הם ייחודיים מבחינה אתנוגרפית בתוך סביבה מדברית" (א)

5.1.6 קירוב לבבות בין החברה היהודית לחברה הבדואית

התיירות מייצרת גשר בין-תרבותי בלתי אמצעי בין החברה היהודית והחברה הבדואית. החשיבות בקירוב בלתי אמצעי זה אף מתעצמת מכיוון שהתיירנים מרגישים כי התקשורת מייצרת תפיסה מעוותת כלפי החברה הבדואית. הדרך בה מופיעה החברה הבדואית בתקשורת מייצרת פחד וחשש כלפיה. האפשרות לייצר מפגש אישי תיירותי פותחת הזדמנות לבניית אמון ותפיסות מקרבות יותר.

<u>תיירנים</u>

"מדברים אחד עם השני והם [היהודים] יש להם חששות כאילו על הבדואים מהתקשורת. אנשים שבאים פעם ראשונה מאזור המרכז פוגשים בדואים והם לא יודעים מה זה בדואים... אני עושה את זה [כדי] לחשוף את החברה הבדואית כלפי אנשים וכלפי המדינה" (ע)

"אנשים באים נגיד גזענים או אנשים דתיים. בא לי הרב של באר שבע פעם בחודש לומדים ממני דת עם התלמידים שלו" (פ)

"...השיח התקשורתי תמיד מציין את החברה הבדואית לרעה. חשוב לי תמיד להראות את הצד האחר... מי אנחנו ומה אנחנו. אנחנו לא הבעיה אנחנו הפתרון" (א)

"דבר ראשון שהוא שוכח ממנו זה החדשות, התקשורת" (ס)

"יש בתיירות משהו מאד מקרב. מה שיודעים על החברה הבדואית בדרום זה בעצם כל הדברים השליליים שמדברים עליהם בתקשורת...עשינו עבודה קדושה- לקרב לבבות" (ג)

"אני אומר להם בואו תראו את התמונה הנכונה של הבדואים... התיירות מחזקת מאוד את הקשר בין החברות" (ג)

"אני מאמין שהיכרות עמוקה [דרך התיירות] ושיתופי פעולה מסירים הרבה חסמים" (ח)

"להסיר פחדים אצל המבקרים... הם ממשיכים לחזור ומפרסמים אותנו. התיירות מסייעת להיכרות" (ע)

"למה שנחיה [יהודים וערבים] בלי להכיר וכל אחד חי לבד?" (א)

"חשוב שיכירו את התרבות הבדואית. אנחנו חיים ביחד אנחנו אחים" (ס)

"התיירות מחזקת מאד את הקשר בין החברות וזה טוב לחזק ולהכיר אחד את השני ולהוריד את הפחד, ולתת גם קשר וביטחון ביניהם" (ג)

"אני מאמין שהיכרות עמוקה דרך התיירות ושיתופי פעולה מסירים הרבה חסמים" (ח)

"קיבלתי הרבה עידוד מיהודים. כשאנשים באים אלי אני לא מרגישה שהם מתייחסים אלי כמו אל בדואית...מוסלמית. אני חושבת שזה [התיירות] מחזק וזה מקרב את שני העמים שיקבלו האחד את השני, אין לנו ברירה אנחנו חייבים לחיות ביחד לקבל ולכבד אחד את השני" (ס)

"יש לי מטרה מעבר לפרנסה וזה קירוב לבבות" (ח)

"רק בזכות התיירות האנשים נכנסים לתוך היישובים... ועם כל מה שאנחנו שומעים היום בתקשורת לא רק את הפרוטקשן והפחד וכל מיני ואנשים בכל זאת נכנסים לכפרים האלה ורואים שבעצם זה לא בדיוק מה שמספרים אנחנו נשארנו השגריר היחידי שבזכותו האחרים נכנסים ליישובים שלנו ובעיניי זה מאוד מאוד מחזק במיוחד כשהם שומעים את מה שאנחנו נותנים... אנחנו נותנים את הסיפור שלנו בדרך אחרת" (ג)

<u>אנשי מטה</u>

אנשי המטה מדגישים את החיבור בין החברות והורדת מחסומים, וחלקם גם מציינים כי הדבר גורם לתיירנים הבדואים להיות מחוברים יותר למדינה.

"הסרת מחסומים מגדריים וחשדות בין אוכלוסיות... זהו חיבור של האוכלוסייה הבדואית למדינה" (א)

"היתרון הוא בפתיחת היישובים והאוכלוסייה הבדואית לקהל היהודי ולהוריד חסמים: מסורת, תרבות, מאכלים" (ח)

"התיירות היא גשר להחזרת האמון בין החברות השונות ושינוי במסורת כלכלית. בעבר הבדואי לא היה מעז לבקש כסף על אירוח וכיום הוא מבין את היכולת הכלכלית של האירוח" (ש)

"פיתוח תיירות בדואית הוא כלי ליצירת מפגש בין אוכלוסיות" (ר)

"יש לקדם את הנושא אצל סוכני התיירות/נסיעות וישווקו אותו" (ר)

"יש להציף את אמצעי התקשורת במידע חיובי ולהזמין את הציבור, ותקבל אירוח נפלא גם בזמן מלחמה" (ש)

5.1.7 קשיים, חסמים ואתגרים

למרות השינויים וההתקדמות שחלו בתיירות הבדואית, התיירנים ואנשי המקצוע מצביעים על קשיים וחסמים במספר תחומים והיבטים, אשר בולמים את תנופתה. ניתן לראות בחסמים ובאתגרים כמה רמות ומרכיבים. ניתן לדבר על הרמה הממשלתית והרמה המקומית וקשיים נוספים.

רמה ממשלתית

ברמה הממשלתית הקשיים והצרכים נחלקים לבעיות של קרקע ורישוי, היעדר בהשקעות כספיות והיעדר מינהל לתיירות הבדואית.

<u>תיירנים:</u>

"יש בעיות סטטוריות לקבלת רישיון עסק, ובלעדיו אי אפשר לעבוד" (ג)

"במקום לשלם לבדואים קצבאות, תשקיעו בתשתיות ובכלכלה" (א)

"לבדואים אין משבצת קרקע בניגוד למושבים וקיבוצים, לכן, אין לנו אפילו אפשרות להקים שדות סולאריים" (א)

"שום גוף ממשלתי, שום אזור ושום מוסד לא מעניין אותם לפתח את התיירות הבדואית" (ש)

"צריך להתחיל לפתח תיירות ולתמוך כלכלית ביוזמות פרטיות. אין שום חשיבה כלכלית בממשלה" (א)

"משרד התיירות צריך להעמיד אנשים שישווקו את תחום התיירות הבדואית. אני מוכן לוותר על אחוזים מההכנסה שלי כדי שמישהו ישווק אותנו. משרד התיירות צריך להעמיד מינהלת שתטפל בנושא התיירות הבדואית ויהיה איש שיווק ייעודי לנושא" (ע)

"צריך גוף שינהל את התיירות הבדואית במה שצריך, ומכיר מקרוב את הבעיות שלנו" (ג)

"הממשלה צריכה לקחת את התיירות הבדואית שתיים שלוש רמות מעל היום על ידי השקעת תקציבים, בהשקעת יועצים ייעודיים שכל אחד יש לו תחום מסוים" (ח)

"צריכים שיהיו תקציבים ייעודיים לתיירות הבדואית וגם הרשויות המקומיות שיתמכו ויסייעו לפיתוח נושא התיירות" (ה)

"אני רוצה לפנות למשרדי הממשלה שיתייחסו לאזרחים. הם אזרחי ישראל הם רוצים לחיות בכבוד. הם חייבים לקבל תמיכה לשים את האנשים על המדף ולא בצד. משרד התיירות חייב לדאוג לאנשים להתפתח. זה ענף תיירות, זה נופש, זה פרנסה" (ס)

"אני מבקש ממשרדי הממשלה שיבואו, ידאגו לתיירות הבדואית, בתיירות חוץ שיבואו ישקיעו ויפתחו פה ויאשרו לאנשים לעשות את העבודה, ילוו את האנשים אני יודע שיש מלא משרדים שמלווים עסקים, שילוו את האנשים יכוונו אותם לדרך הנכונה ביותר. תנו לאנשים אופציה לחיות ולפרנס בכבוד. כאילו צריכים לבוא כל משרדי הממשלה ויאשרו לאנשים פה להקים דבר חוקי, ואתה יודע כל התיירות הבדואית היום זה לא חוקי מבחינת החוק" (ש)

<u>אנשי מטה</u>

"צריך לנהל את התיירות ברמה של גוף מקצועי... חסר לא רק מנהל אלא מינהל לתיירות הבדואית" (פ)

"צריך לפתח תיירות ולתמוך כלכלית ביוזמות פרטיות. אין שום חשיבה בממשלה" (א)

"רצינו לרתום את משרד התיירות לנושא אך לא הצלחנו, והיו לנו ויכוחים בממשלה עם גורמי מקצוע שניסינו לשכנע אותם שיש לתמוך בתיירות הבדואית אחרי הזנחה של הרבה שנים." (ח)

"קושי בגיוס תקציבים ופתיחת מקורות אשראי" (א)

"במקום לשלם לבדואים קצבאות תשקיעו בתשתיות ובכלכלה. ניסיתי לחבר את משרד התיירות כמה פעמים ללא הצלחה" (א)

"יש המון חוזקות בחברה הבדואית ובתיירות הבדואית שאנחנו לא יכולים לממש אותן בגלל בעיות ומגבלות בירוקרטיות. למשל, למשרד החקלאות יש הרבה בעיות ביחס לשימוש בגמלים לרכיבה: מרעה ווטרינריה, לינה בכפרים הלא מוכרים ללא מים וחשמל, איסור על הקמת אוהלים לתיירים... אם גם משרד התיירות יאמין במוצר של תיירות בדואית, יש לקדם את הנושא אצל סוכני התיירות/ נסיעות וישווקו אותו" (א)

רמה של מועצה אזורית/ מקומית ועירייה

ברמה המקומית ניתן להתייחס לכמה נושאים עיקריים: רישוי עסקים, תשתיות, פרסום וניקיון. מעבר לכך, נראה כי תיירנים רבים מאמינים כי הרשות המקומית אינה רואה בתיירות ערך ולכן אינה מוכנה להשקיע בכך.

"יש פה מחסור במקומות לינה ובמקומות אירוח במיוחד בהר הנגב" (ש).

"נושא התשתיות, כשאני מגיעה לשוק ואין לי שירותים ויש לי קבוצה של 20-30 פנסיונרים... או כל הנושא של חניה לרכבים במקומות ציבוריים, ניקיון הכבישים..." (א)

"נושא התשתיות. כשאני מגיעה לשוק ואין לי שירותים ויש לי קבוצה של 20-30 פנסיונרים או תלמידי תיכון או סטודנטים, מספיק שאחד שאני אקח אותו לשירותים והשירותים לא נקיים ויש להם ריח מסריח, ולבקש מבעלי עסקים לאפשר לי להכניס תייר לשירותים זה מאריך את הסיור. כל הנושא של חניה לרכבים במקומות ציבוריים, ניקיון בכבישים ממש יש לי הערות מתיירים לגבי כל הנושא של איכות הסביבה" (א)

"המקומות שלנו לא נגישים והתיירים לא יכולים להגיע אלינו, אין שילוט" (ע)

"רוב התשתיות הקיימות לתיירות בדואית פועלות ללא רישיון, ויש צורך להסדיר את הנושא ואישור להקמה של צימרים רבים" (א)

"צריך פרסום להעלאת המודעות גם בחברה היהודית וגם בחברה הערבית... צריך למתג אותנו ברמה של משרד התיירות, לעודד במענקים. צריך מדריכים בתחומים שונים. צריך שתהיה אטרקציה- פסטיבל בדואי" (ס)

"רוב התשתיות הקיימות לתיירות בדואית פועלות ללא רישיון, ויש צורך להסדיר את הנושא ואישור להקמה של צימרים רבים" (א)

"כיום הפוטנציאל הכלכלי של תיירות בדואית לא מומש, כי הרשויות המקומיות חושבות שאין בזה פוטנציאל כלכלי" (א)

"אין לנו תמיכות ואין לנו יד מכוונת. גם הרשות המקומית לא מסייעת. בלקייה אין מחלקת תיירות כמו ביישובים אחרים. הרשות המקומית לא משתפת פעולה והמועצה התנגדה שנקים אזורי תיירות אחרי שהייתה לכך הסכמה מהמדינה. הרשות סירבה לקבל את הסיוע הכספי ומנעה מאיתנו גישה למגרש שהוקצה למטרה." (נ)

קשיים נוספים

בנוסף, לדעת אנשי המטה יש קשיים הנובעים מחוסר ידע של התיירנים בתחומים שונים, כגון מחסום שפתי, חוסר כלים וידע בתחום הפרסום והשיווק, פערים תרבותיים ומגבלות דתיות, עבודה ללא רישיון וחוסר אמון במשרדי ממשלה:

"קושי גדול הוא מחסום השפה העברית והאנגלית. קושי נוסף קשור לחקיקה, מגבלות תרבותיות ודתיות. קושי בגיוס תקציבים ופתיחת מקורות אשראי. קושי נוסף הוא היעדר תשתיות ופרסום" (א)

"הקשיים במצב הקיים הוא חוסר ידע של היזמים בנושא של שיווק אלקטרוני, פרסום, גבייה ומס הכנסה. הבדואים חסרי אמון במס הכנסה. הם רגילים לעבוד ב'שחור'. הם אינם עובדים עם יומן, לעמוד בזמנים ובהתחייבויות, וכמובן להרגיל את הסביבה להגעה של אוטובוסים והרבה תיירים לכפר שלו" (ר)

"צורך בתשתיות פיזיות, אלקטרוניות, שפה, רשתות חברתיות ואתרי אינטרנט" (א)

"התמורות שמתרחשות היום בעולם התיירות מבוששות להגיע אל הבדואים: התחום הדיגיטלי והשפתי" (ש)

"מובן שגם דיעות קדומות, בעיקר בזמן המלחמה מקשות על הגעת תיירים יהודים" (ח ו-א)

"רוב התשתיות הקיימות לתיירות בדואית פועלות ללא רישיון, ויש צורך להסדיר את הנושא ואישור להקמת צימרים רבים" (א)

ותיירנית אחת הוסיפה גם היא:
"שני הקשיים העיקריים שלי זה נושא הפרסום והשגת תעודת כשרות" (ג)

בתמה זו ראוי לצטט את יואל רובין "רוב התשתיות הקיימות לתיירות בדואית פועלות ללא רישיון, ויש צורך להסדיר את הנושא ואישור להקמת צימרים רבים" (א).

כבעל ניסיון רב בתיירות בכלל ופיתוח התיירות בירוחם, נערך עמו ראיון לטובת "למידה מהצלחה". רובין טוען שבפיתוח תיירות יש ללכת מלמעלה למטה (top-down) ומלמטה למעלה (bottom-up). כוונתו היא שלפני שמתחילים בכלל במהלך ליצירת תיירות מקומית, הרשות המקומית צריכה להתקשר עם משרדי ממשלה, לקבוע תכנית מתאר שייכלל בה ההיבט התיירותי, דוגמת מלון, צימרים וכדומה.

לאחר אישור התוכנית מתחילים בעיבוד פרטני כמו הקמת מלון, תשתיות כבישים, היתרי בנייה לצימרים ועוד, כמו גם אישורים ממשרדי הממשלה. הדבר כרוך גם בשינוי שם המקום ומיתוגו, למשל "מכתש ירוחם", "מוזיאון הראשונים" ויצירת גאווה במורשת ובתרבות היישוב.

הכיוון מלמטה למעלה דורש מוצר תיירותי ייחודי שאין במקום אחר. למשל דרישה מהמועצה לנקות את הרחובות לקראת הגעה של תיירים, דרישה משכנים לא לזרוק אשפה בחוץ ולהיות גאים ביישוב שלהם. התייר מגיע לשמוע ממך סיפור, להתרשם מהפטריוטיות שלך והיכרות עם ההיסטוריה של המקום המיוחד. אולם, סיפור בלבד אינו מוצר תיירותי, אלא כשהוא מחובר לאוכל, לינה, סיור ועוד. כדי לפתח את הסיפור המיוחד יש לפתח גם תשתיות: מוזיאון, כביש, צימרים וכו'. כל אחד מהמרכיבים הוא נקודת אחיזה שביחד מהווים עיגון תיירותי ייחודי למקום. אנחנו מפתחים מוצר, מפתחים תיירנים ומפתחים סיפור בהקשר של הבדואים. כמו כן, יש ליצור שיתופי פעולה בין התיירנים כדי לייצר מוצר מגוון ושלם, שמעורר רצון לפתיחת עסקים נוספים שתורמים למשפחות אך גם ליישוב.

5.2 פרק כמותי

5.2.1 ריכוז נתונים

חיפוש אחר דוחות ופרסומים רשמיים השופכים אור על תמונת המצב של התיירות הבדואית מהפן הכלכלי והכמותי העלה כי מידע זה כמעט ולא נאסף ולא מנותח. במסמך מינואר 2024 מטעם משרד התיירות אודות "המוצר הדרומי", כמעט לא ניתנת התייחסות לתיירות הבדואית בפני עצמה. למיטב ידיעתנו, המסמך הרלוונטי המרכזי הנמצא נכתב בשנת 2019 על ידי שמול ובראון. סברה זו אוששה בשיחה עם אחד החוקרים ואחד המרואיינים מקרב אנשי המטה, ואף נטען כי לא נראה שישנו שינוי משמעותי ביחס לשנת 2024 בנוגע לנתונים המוצגים בדוח. נתונים עדכניים לשנת 2024, בתחומים מסוימים, ניתן למצוא במסמך סיכום שנת תשפ"ד של התוכנית "קסם המדבר". שני מסמכים אלה מהווים את התשתית לתמונת המצב שמוצגת כאן.

<u>ממצאים עיקריים מתוך מחקרם של שמול ובראון (2019):</u>

- במגזר הבדואי מופו 152 תכניות מתאר בתוקף או בהליכים בהם קיימת תכלית המאפשרת פיתוח תיירותי.
- זכויות הבינוי התיירותי הפוטנציאלי ביישובים הבדואים בנגב מגיעות לכ-3,460,000 מ"ר, מתוכם נראה שרק כ-10% מהם מומשו, ולרוב לא לייעוד תיירותי.
- בסקירת מצאי התיירות הבדואית בנגב מופו 149 מיזמים ושירותי תיירות. הביקוש לאתרים אלה מסתכם בסדר גודל של כ-180,000 ביקורים/השתתפויות/ארוחות בשנה .
- הביקושים ללינה בתיירות הבדואית מסתכמים בכ-90,000 לינות בשנה. שיעור תפוסת המיטות השנתית הממוצעת עומד על כ-14%.
- כ-60% מהיוזמות התיירותיות הן בהובלת נשים, בעיקר בתחומי מעמד האישה הבדואית, המסורת והמנהגים המשולבים באירוח אתני, הסבה, אומנות (אריגה ורקמה) ועוד .
- באתרי התיירות הבדואית מועסקים כ-390 מועסקים: מתוכן כ-130 במסחר תיירותי והסבה, כ-85 באתרי התרבות והמורשת, כ-60 בגלריות האומנים ובסדנאות, כ-45 באתרי החקלאות-תיירותית, כ-35 באתרי הלינה, כ-20 מורי דרך והשאר מתחלק בין שאר הסיווגים.
- המוצר הבדואי ממוקם גיאוגרפית בסמיכות לעורקי התיירות הראשיים של ישראל ומרכזי אוכלוסייה. עורקי התיירות הראשיים משמשים כמסדרון מעבר ליותר מחמישה מיליון תיירים בשנה, בדרכם לאזורי יעד אחרים (ים המלח, אילת, הערבה מצפה רמון) ורובם עוברים בו פעמיים – בהלוך ובחזור, עוצרים להתרעננות בשירותי דרך, או במרכזי המסחר בבאר שבע, אך רק חלק זעום מהם מבקר באחד מאתרי התיירות ביישובים הבדואים .
- מרבית הביקושים הם מפלח שוק הפנים. הביקוש מקרב התיירות הנכנסת קיימת אך היא זניחה; סוכני התיירות הנכנסת מתמקדים בעיקר בערים הגדולות, במסלולי התיירות הקלאסיים, תיירות דתית ואינם מכירים את מוצר התיירות הבדואית
- ההכנסה לקופות היישובים הבדואיים כיום מעסקי התיירות זניחה. לפי הממצאים של הסקר הסטטוטורי, קיים פוטנציאל הכנסה ציבורית בעתיד על סך של כ- 210-270 מיליון ₪ (במימוש וגבייה מלאים).

- הפדיון באתרי התיירות מוערך בכ-16 מיליון ש"ח (כולל מע"מ): כ-45% מתוכם באתרי הלינה, כ-20% באתרי התרבות והמורשת, כ-15% באתרי החקלאות-התיירותית, כ-10% באתרי ההסבה והשאר באתרי המסחר התיירותי וסיווגים אחרים.
- הכנסה ממוצעת מלינה עומדת על כ-75 ש"ח (כולל מע"מ) עבור לינה בלבד.
- הכנסה ממוצעת לאדם מביקור יום עומדת על כ-45 ש"ח (כולל מע"מ) עבור הרצאה, סיור, ארוחה, סדנא וקניות.
- שמול ובראון (2019) מעריכים כי התרומה הכלכלית (ישירה ועקיפה) בענף נאמדת בכ-25 מיליון ש"ח ובכ-470 משרות.

<u>נתונים ממסמך סיכום שנת תשפ"ד – תוכנית "קסם המדבר" משנת 2024:</u>

- 180 יזמים/תיירנים
- 80 מיזמים ואתרים תיירותיים פעילים
- 25 סיורים מקצועיים לתיירנים
- 200 שעות ייעוץ
- 12 פסטיבלים ואירועים
- 40 סיורים/ביקורי אח"מים
- 45 מופעים, סדנאות, סיורים ופעילויות
- מעל 50,000 מבקרים באירועים
- 40 תחומי תיירות שונים
- 65 במעגל השני של התיירות
- תעסוקת נשים: 80% יזמיות

5.2.2 סקר עמדות בקרב תיירים

המחקר כלל 3 סקרים שהועברו בפסטיבל "נוודי המדבר" בכפר הנוקדים, באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" בגן הלאומי "ממשית" ובפעילויות של "דרך האוהלים". טבלה 2 מציגה את הפילוח הדמוגרפי של משתתפי 2 הסקרים הראשונים.

<u>"נוודי המדבר"</u>

הסקר כלל 141 משתתפים, כאשר 53.2% מהם הן נשים והגיל הממוצע הינו 39.07. 55% ממשתתפי המחקר הגיעו מהמרכז ומהשרון (ראה איור 2א לפירוט נוסף). 92% ממשתתפי המחקר ציינו כי הם טיילו עם המשפחה וכשליש ציינו כי צרכו מוצר תיירות של החברה הבדואית בעבר.

<u>"ממשית מתעוררת לחיים"</u>

הסקר כלל 205 משתתפים, כאשר 63.9% מהם הן נשים והגיל הממוצע הינו 45.12. 55% ממשתתפי המחקר הגיעו מהדרום ומהמרכז (ראה איור 2ב לפירוט נוסף). 87% ממשתתפי המחקר ציינו כי הם טיילו עם המשפחה ו-47.5% ציינו כי צרכו מוצר תיירות של החברה הבדואית בעבר.

טבלה 2: פילוח דמוגרפי של משתתפי הסקר בגן לאומי ממשית ובכפר הנוקדים

"נוודי המדבר"			"ממשית מתעוררת לחיים"		
141 משתתפים			205 משתתפים		
פילוח מגדרי					
65 גברים (46.1%)	75 נשים (53.2%)	1 אחר (0.7%)	72 גברים (35.6%)	129 נשים (63.9%)	1 אחר (0.5%)
גיל ממוצע 39.07 בטווח 18-58 (סטיית תקן 6.16)			גיל ממוצע 45.12 בטווח 18-74 (סטיית תקן 10.83)		
92% טיילו עם המשפחה			87% טיילו עם המשפחה		
33.3% צרכו מוצר תיירות בדואית			47.5% צרכו מוצר תיירות בדואית		

אזור מגורים - נוודי המדבר

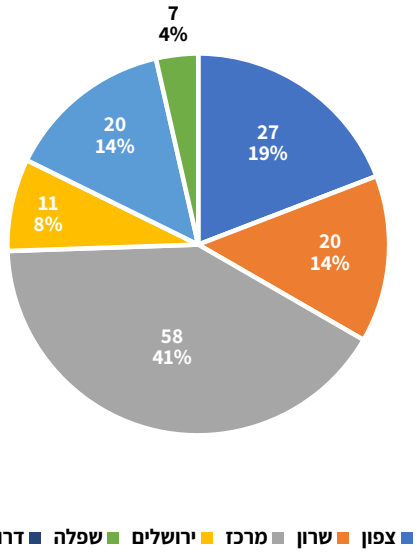

אזור מגורים - ממשית מתעוררת לחיים

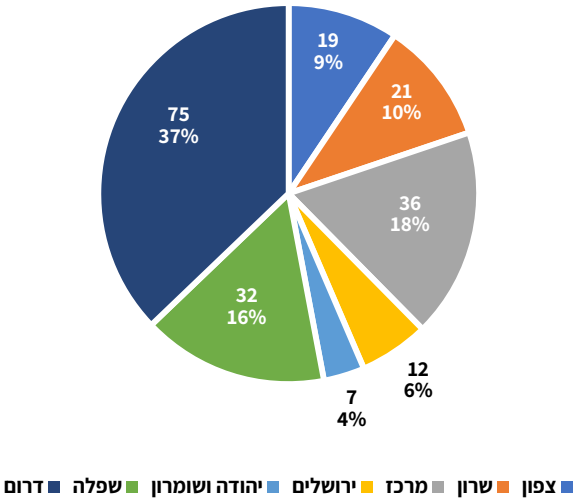

איור 2א ואיור 2ב: פילוח משתתפי המחקר לפי אזור מגורים בסקר שנערך ב"נוודי המדבר" ובסקר שנערך ב"ממשית מתעוררת לחיים"

מאיור 3א ואיור 3ב ניתן לראות כי המדיה הדיגיטלית מהווה מקום מרכזי לפרסום ושיווק אירועים תיירותיים. בהתייחס לפסטיבל נוודי המדבר נראה כי אתר כפר הנוקדים היווה כ-41.5% מהאזכורים שצוינו ורשתות חברתיות היוו כ-21%. באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" הרשתות החברתיות היוו כ-49% מהאזכורים.

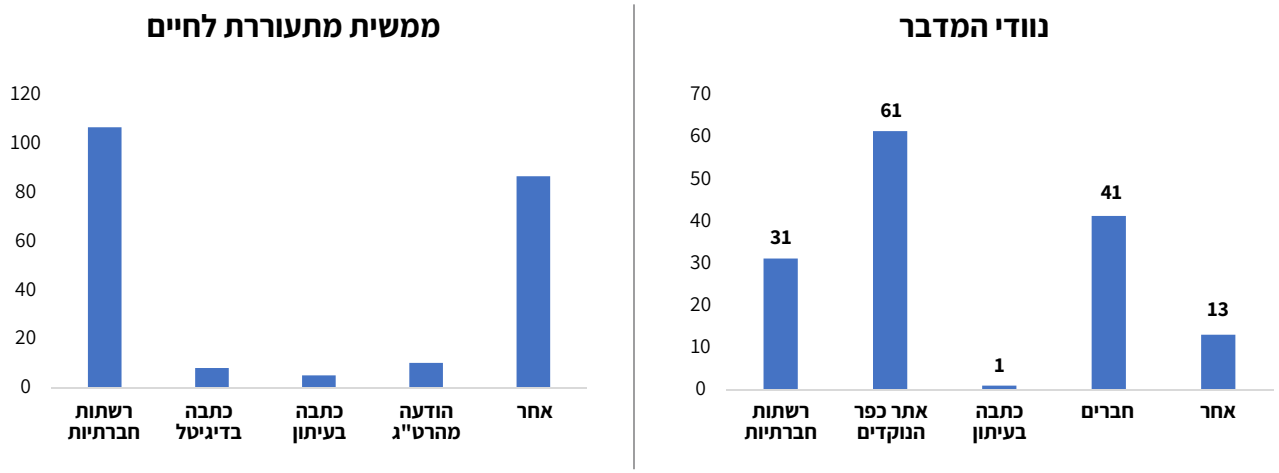

איור 3א ואיור 3ב: פילוח אודות שיווק ופרסום פסטיבל "נוודי המדבר" ואירוע "ממשית מתעוררת לחיים"

מטבלה 3 ניתן לראות כי משתתפי המחקר בשני האירועים נמצאו כבעלי עמדות חיוביות ברמה גבוהה עד גבוהה מאוד ביחס למדדים השונים, כגון הנאה מהאירוע, ארגון האירוע, הניקיון, חזות האתר ועוד.

בנוסף, תחושת הביטחון האישי של המשתתפים נמצאה גבוהה אף היא. מעניין לציין כי בפסטיבל "נוודי המדבר" תחושת הביטחון העצמי נמצאה כקשורה באופן חיובי ומובהק בעוצמה בינונית לנכונות להמליץ על האירוע לחברים ($r=0.4$, $p<0.01$; ראה טבלה 3).

טבלה 3: ממוצעים וסטיות התקן של ההיגדים שעסקו בשביעות הרצון ותחושת הביטחון האישי בסקר

	נוודי המדבר			ממשית מתעוררת לחיים		
היגדים	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן
נהניתי מאוד מהאירוע	127	4.57	0.71	200	4.61	0.76
האירוע היה מאורגן	128	4.67	0.65	198	4.62	0.7
התכנים באירוע היו מעניינים	123	4.37	0.74	195	4.42	0.92
האוכל במסגרת האירוע היה טעים	103	4.53	0.73	121	4.04	1.16
הייתי שבע רצון מניקיון השירותים	130	4.55	0.72	196	4.09	0.99
הייתי שבע רצון מחזות האתר (טיפוח ותחזוקה כללית)	137	4.59	0.68	202	4.41	0.78
הלינה במסגרת הפסטיבל הייתה משביעת רצון	131	4.56	0.7	-	-	-
הרגשתי תחושת ביטחון אישי במהלך האירוע	137	4.69	0.62	196	4.71	0.55

למרות שמשתתפי המחקר הביעו נכונות גבוהה מאוד להמליץ על החוויה לחבריהם בשני האירועים, הם הביעו נכונות בינונית-גבוהה לצרוך מוצר תיירות נוסף של החברה הבדואית. בפסטיבל "נוודי במדבר", הדבר אף בא לידי ביטוי בקשר המובהק החיובי, אך חלש ($r=0.19, p<0.05$), שנמצא בין שני ההיגדים (באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" לא נמצא קשר מובהק בין ($r=0.12, p=n.s$), שנמצא בין שני ההיגדים). טבלה 4 מציגה את הנתונים אודות היגדים אלה ואיורים 4א ו-4ב מספקים פילוח מלא אודות הנכונות לצרוך מוצר תיירות של החברה הבדואית בפסטיבל "נוודי המדבר" ובאירוע "ממשית מתעוררת לחיים".

טבלה 4: ממוצעים וסטיות התקן של ההיגדים שעסקו בנכונות להמליץ על האירוע ובנכונות לצרוך מוצר

היגד	נוודי המדבר			ממשית מתעוררת לחיים		
	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן
אשמח להמליץ לחברים על האירוע	136	4.71	0.66	193	4.63	0.77
בעקבות ביקורי בפסטיבל, אני מעוניין לצרוך מוצר תיירות של החברה הבדואית	125	3.7	1.38	162	3.4	1.37

נכונות לצרוך מוצר תיירות של החברה הבדואית - נוודי המדבר

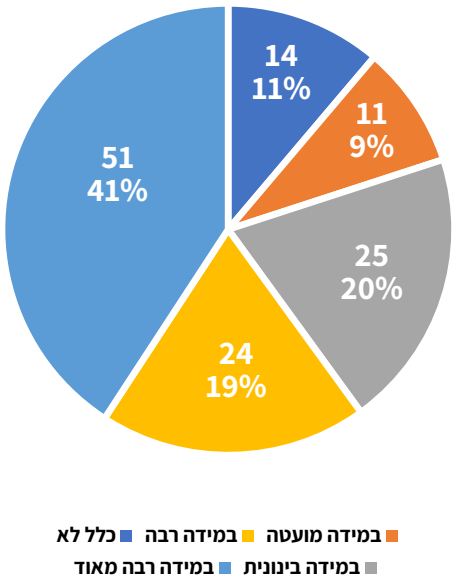

נכונות לצרוך מוצר תיירות של החברה הבדואית - ממשית מתעוררת לחיים

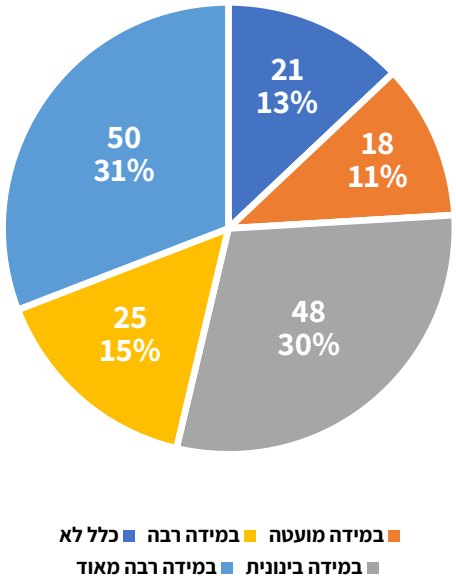

איור 4א ואיור 4ב: פילוח אודות הנכונות לצרוך מוצר תיירות נוסף של החברה הבדואית בפסטיבל "נוודי המדבר" ואירוע "ממשית מתעוררת לחיים"

בהתייחס להיכרות של המשתתף עם החברה הבדואית, היכרות ילדיו עם החברה הבדואית ותחושת מחוברות לחברה הבדואית, המחקר העלה כי בפסטיבל "נוודי המדבר" המשתתפים הביעו הסכמה בינונית-גבוהה לכך שהפסטיבל גרם להם ולילדיהם להכיר את החברה הבדואית טוב יותר (69% ו-68% במידה רבה ובמידה רבה מאוד יחד, בהתאמה) ואף גרם להם להיות מחוברים לחברה הבדואית יותר (65% במידה רבה ובמידה רבה מאוד).

בדומה לכך, אם כי באחוזים נמוכים יותר, באירוע "ממשית מתעוררת לחיים" המשתתפים גם הביעו הסכמה בינונית-גבוהה לכך שהאירוע גרם להם ולילדיהם להכיר את החברה הבדואית טוב יותר (51% ו-59% במידה רבה ובמידה רבה מאוד יחד, בהתאמה) ואף גרם להם להיות מחוברים לחברה הבדואית יותר (46% במידה רבה ובמידה רבה מאוד). טבלה 5 מציגה את הנתונים אודות היגדים אלה ואיורים 5א ו-5ב מספקים פילוח מלא אודותם בשני האירועים.

כמו כן, שלושת ההיגדים הללו, בשני האירועים, נמצאו קשורים סטטיסטית באופן חזק, חיובי ומובהק, כפי שמוצג בטבלה 6 ובטבלה 7.

טבלה 5: ממוצעים וסטיות התקן של ההיגדים שעסקו בהיכרות אישית והיכרות עם הילדים עם החברה

	נוודי המדבר			ממשית מתעוררת לחיים		
היגד	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן
האירוע גרם לי להכיר טוב יותר את החברה הבדואית	131	3.92	1.12	178	3.47	1.27
האירוע גרם לילדיי להכיר טוב יותר את החברה הבדואית (אם הגעת עם ילדים)	126	3.97	1.01	164	3.63	1.32
האירוע גרם לי להיות מחובר יותר לחברה הבדואית	130	3.82	1.12	170	3.30	1.41

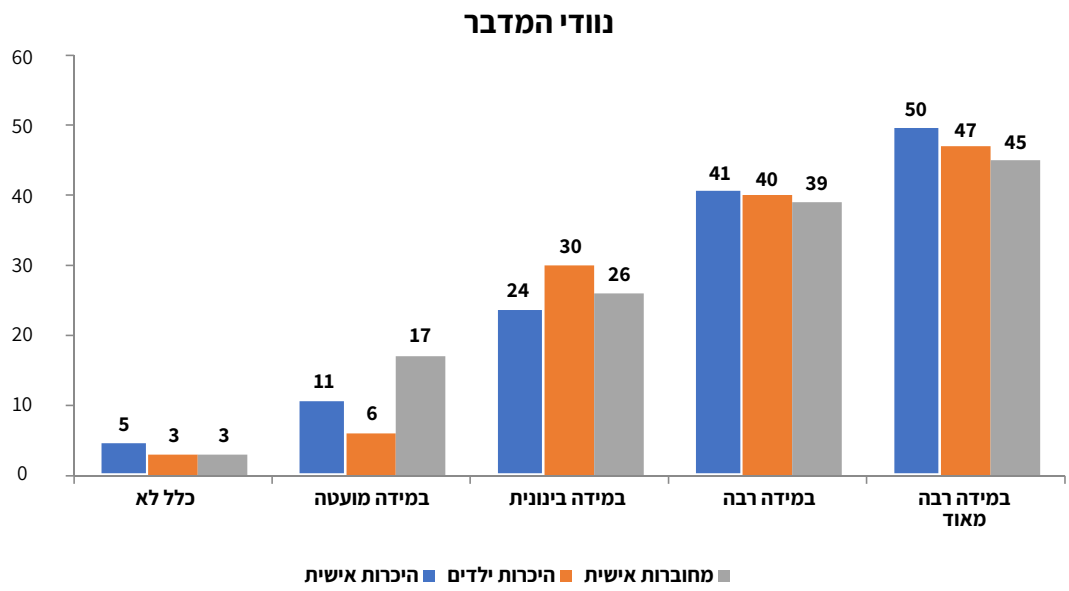

איור 5א: פילוח אודות היכרות אישית ושל הילדים טובה יותר עם החברה הבדואית ומחוברות רבה יותר לחברה הבדואית בפסטיבל "נוודי המדבר"

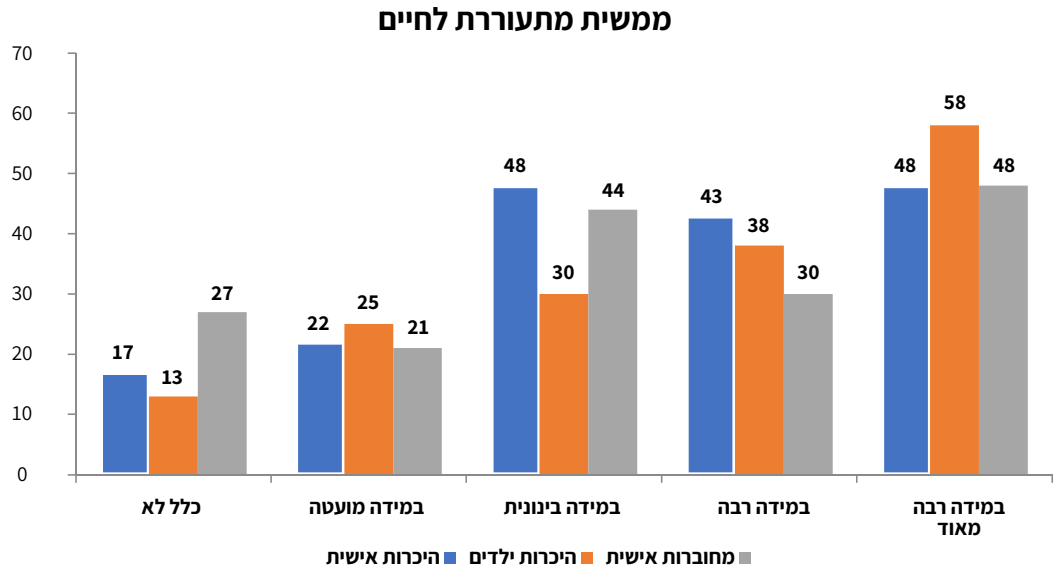

איור 25: פילוח אודות היכרות אישית ושל הילדים טובה יותר עם החברה הבדואית ומחוברות רבה יותר לחברה הבדואית באירוע "ממשית מתעוררת לחיים"

בתום השאלון הכמותי, במשתתפים הוזמנו לתאר במילותיהם מאילו תכנים נהנו, להעלות הצעות לשיפור ולספר באופן כללי על חווייתם.

נוודי המדבר – 57 משתתפים בחרו להשיב במלל

נראה כי המשתתפים בחרו לציין לחיובי את הקירבה לטבע, חשיפה לתרבות הבדואית, את פעילות החתונה הבדואית, את ארגון הפסטיבל והתאמתו הגבוהה לנופש משפחות. בנוסף, כלל ההתייחסויות בנוגע לאוכל היו חיוביות. פעולות שזכו להערכה גבוהה (מסודר ע"פ אזכורים מהגבוה לנמוך) הן פעילות עם הגמלים, טיול עקרבים וסדנאות (אזכור מיוחד לעלי גפן).

ביחס לתנאים הפיזיים, מרבית ההערות על המתקן היו חיוביות פרט לדרכי גישה, כמות השירותים ורמת המקלחות ומשתתפים רבים אף ציינו כי פעילות לילית מרעישה הפריעה להם. חלקם ביקשו לבחון את המחיר הגבוה, לדעתם, של פעילויות הילדים מעבר לתשלום הכניסה ואת האפשרות לרווח קצת את הפעילויות לאורך היום בטענה שהן לפעמים היו צמודות מדי.

המלצה חשובה ביחס לחיבור והיכרות עם החברה הבדואית הייתה קיום פעילות למבוגרים, כגון שיח הכולל שאלות.

ממשית מתעוררת לחיים – 144 משתתפים בחרו להשיב במלל

משתתפי המחקר בחרו לציין כי הינם בעלי שביעות רצון גבוהה מהסדנאות הפתוחות, הסיור, המופעים והמוסיקה. עם זאת, הם הביעו כי התשלום בגין הסדנאות בתשלום הינו גבוה וכי ישנה כמות רבה של סדנאות בתשלום. בנוסף, נראה כי המזון היווה את נקודת החולשה באירוע והועלו גם טענות בנוגע לחוסר הגיוון, התחרות, היעדר הכשרות, ניקיון השירותים ותדירותו (באזור הלינה והאירוע), שוני בין שעות הסיור שפורסמו לבין השעות שחלו בפועל, ואף מספר טענות בנוגע לחוויית הלינה באתר (מקלחות רחוקות, דרכי גישה בעייתיות, תחזוקה ירודה, היעדר זמינות צוות, רעש אחרי 23:00).

<u>הערות חשובות שעלו:</u>

1. לא היה ברור הקשר בין האירוע לחברה הבדואית.
2. ניתנה המלצה לקיים מפגש עם משפחה בדואית לשם היכרות טובה יותר עם החברה הבדואית.
3. מפעיל סדנת הנרות העלה את המחיר (מ-20 ש"ח ל-30 ש"ח) לקראת סוף היום בטענה שלא נשארו הרבה בקבוקים.

טבלה 6: מתאמים בין המשתנים השונים בסקר שנערך ב"נוודי המדבר"

היגד	הנאה	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2. ארגון	0.83**											
3. תכנים מעניינים	0.69**	0.72**										
4. אוכל	0.23**	0.22**	0.22**									
5. ניקיון השירותים	0.03-	0.04	0.72	0.15								
6. חזות האתר	0.13	0.22**	0.15	0.05	0.2*							
7. לינה	0.24**	0.21**	0.09	0.15	0.36**	0.15						
8. תחושת ביטחון אישי	0.03	0.06	0.1	0.4	0.39**	0.06	0.28**					
9. מתן המלצה	0.19*	0.19*	0.11	0.11	0.25**	0.05	0.26**	0.4**				
10. צריכת מוצר שוב	0.13	0.08	0.2*	0.9	0.15	0.1	0.15	0.16	019.*			
11. היכרות אישית	0.3**	0.37**	0.48**	0.11	0.9	0.04	0.8	0.25**	0.21*	0.43**		
12. היכרות ילדים	0.46**	0.44**	0.53**	0.1	0.14	0.24**	0.17*	0.16	0.15	0.44**	0.74**	
13. מחוברות אישית	0.41**	0.4**	0.36**	0.09	0.15	0.5	0.25**	0.2*	0.28**	0.45**	0.67**	0.73**

*p<0.01 **p<0.05

ביחס לפסטיבל "נוודי המדבר", ניתן לראות בטבלת המתאמים כי היבטים שנמצאו כקשורים למחוברות אישית באופן חיובי ומובהק בעוצמה בינונית עד גבוהה הם (לפי סדר עוצמת הקשר) היכרות טובה יותר של הילדים עם החברה הבדואית, היכרות אישית טובה יותר עם החברה הבדואית, הרצון לצרוך מוצר תיירות נוסף מהחברה הבדואית, הנאה מהאירוע אותו צרכו ותפיסת האירוע כמאורגן. מדדים אלו נמצאו אף קשורים באופן דומה להיכרות טובה יותר של הילדים עם החברה הבדואית, כאשר נוסף עליהם גם מציאת התכנים באירוע כמעניינים, וכך גם עם היכרות אישית טובה יותר עם החברה הבדואית, אם כי בעוצמות חלשות יותר (בטבלה ניתן לראות מדדים שונים נוספים הקשורים באופן חיובי מובהק אך חלש למחוברות אישית, היכרות אישית והיכרות של הילדים).

טבלה 7: מתאמים בין המשתנים השונים בסקר שנערך ב"ממשית מתעוררת לחיים"

היגד	הנאה	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2. ארגון	0.72**											
3. תכנים מעניינים	0.64**	0.55**										
4. אוכל	0.3**	0.19**	0.2**									
5. ניקיון השירותים	0.18**	0.16*	0.15*	0.01-								
6. חזות האתר	0.32**	0.39**	0.34**	0.09	0.42**							
7. לינה	--	--	--	--	--	--						
8. תחושת ביטחון אישי	0.22**	0.24**	0.25**	0.19*	0.04	0.16*	--					
9. מתן המלצה	0.43**	0.53**	0.5**	0.14*	0.08	0.25**	--	0.23**				
10. צריכת מוצר שוב	0.14*	0.08	0.19**	0.27**	0.07-	0.12	--	0.06	0.13			
11. היכרות אישית	0.23**	0.16*	0.26**	0.19**	0.03	0.21**	--	0.04	0.13	0.53**		
12. היכרות ילדים	0.36**	0.27**	0.31**	0.29**	0.08	0.24*	--	0.12	0.23**	0.37**	0.74**	
13. מחוברות אישית	0.22**	0.21**	0.33**	0.19**	0.02-	0.14*	--	0.05	0.28**	0.43**	0.73**	0.67**

*p<0.01 **p<0.05

ביחס לאירוע "ממשית מתעוררת לחיים", ניתן לראות בטבלת המתאמים כי היבטים שנמצאו כקשורים למחוברות אישית באופן חיובי ומובהק בעוצמה בינונית עד גבוהה הם (לפי סדר עוצמת הקשר) היכרות אישית טובה יותר עם החברה הבדואית והנכונות לצרוך מוצר תיירות נוסף מהחברה הבדואית. מדדים אלו נמצאו אף קשורים באופן דומה להיכרות טובה יותר של הילדים עם החברה הבדואית, וכך גם עם היכרות אישית טובה יותר עם החברה הבדואית (בטבלה ניתן לראות מדדים שונים נוספים הקשורים באופן חיובי מובהק אך חלש למחוברות אישית, היכרות אישית והיכרות של הילדים).

דרך האוהלים

במהלך חג הסוכות, פעל גם המותג "דרך האוהלים". לא מדובר בפעילות אחת, אלא בשורה של סדנאות, אירוח ופעילויות. הסקר במותג זה הינו שונה מעט לאור השוני במאפייני הפעילות, וכן בשל המדגם הקטן, ולכן הינו מוצג בנפרד.

בסקר לקחו חלק 10 משתתפים. 50% גברים ו-50% נשים. הגיל הממוצע הינו 49.5 (סטיית תקן 10.54) ונע על טווח 38-74. 40% מהמשתתפים הגיעו עם המשפחה (לפירוט נוסף ראה איור 6). 80% מהם צרכו מוצר תיירות של החברה הבדואית בעבר. פילוח אזור המגורים ממנו הגיעו המשתתפים ופילוח אודות הפעילויות השונות שצרכו מופיעים באיור 7 ובאיור 8.

עם מי הגעת לפעילות?

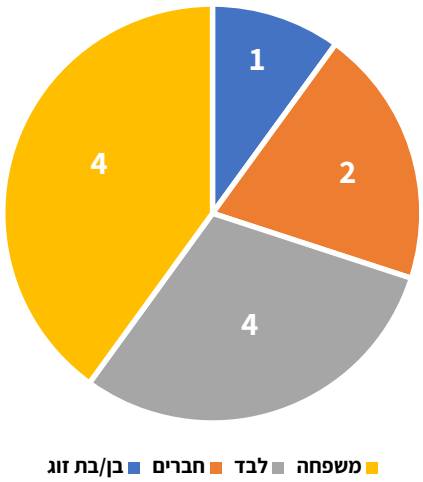

איור 6: פילוח השאלה "עם מי הגעת לפעילות?" ב"דרך האוהלים"

אזור מגורים

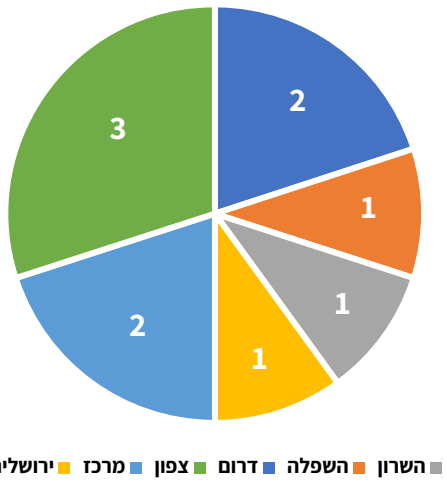

איור 7: פילוח לפי אזור מגורים ב"דרך האוהלים"

באיזו פעילות השתתפת?

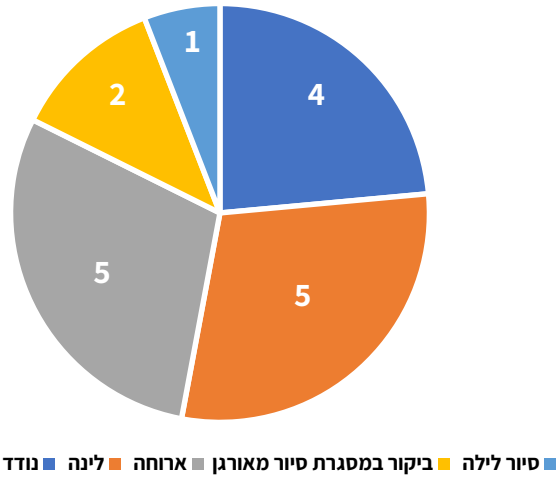

איור 8: פילוח לפי סוג הפעילות אותה צרכו ב"דרך האוהלים"

נראה שגם במותג זה אמצעי המדיה מהווים דרך מרכזית לפרסום ושיווק, לצד חברים/תיירנים/מרכזי מידע (ראה איור 9).

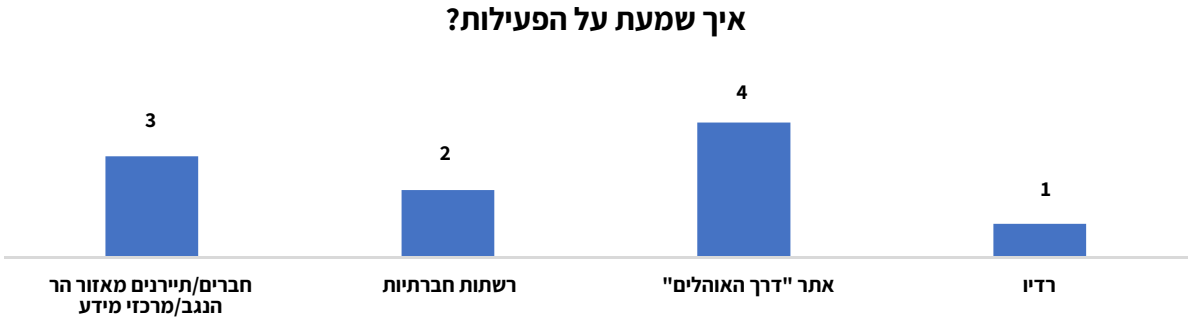

איור 9: פילוח אודות שיווק ופרסום פעילויות "דרך האוהלים" (סוכות תשפ"ה)

המשתתפים אף ביקשו לציין על סולם בעל 5 דרגות, עד כמה היה קשה להם להגיע למיקום ב"דרך האוהלים". ממוצע ההשבה הינו 4.2, כלומר הגעה קלה (סטיית תקן 0.79 וטווח של 3-5).

מטבלה 8 ניתן לראות כי משתתפי המחקר בפעילויות "דרך האוהלים" נמצאו כבעלי עמדות חיוביות ברמה בינונית עד גבוהה מאוד ביחס למדדים השונים, כגון הנאה מהאירוע, ארגון האירוע, הניקיון, חזות האתר ועוד. בנוסף, תחושת הביטחון האישי של המשתתפים נמצאה גבוהה אף היא.

טבלה 8: ממוצעים וסטיות התקן של ההיגדים השונים שנבחנו

היגדים	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן	מינימום	מקסימום
נהניתי מאוד מהאירוע	10	4.4	0.52	4	5
רמת האירוח הייתה גבוהה	10	3.5	0.85	2	5
נהניתי מאוד מההדרכה	9	3.89	0.78	3	5
התכנים באירוע היו מעניינים	7	3.57	1.27	1	5
האוכל במסגרת האירוע היה טעים	9	4	0.5	3	5
הלינה במסגרת הפעילות הייתה משביעת רצון	9	3.78	0.83	3	5
הרגשתי תחושת ביטחון אישי במהלך האירוע	9	4.56	0.73	3	5
אשמח להמליץ לחברים על פעילות זו	10	4.4	0.52	4	5
בעקבות ביקורי, אני מעוניין לצרוך מוצר תיירות נוסף של החברה הבדואית	10	4.3	0.67	3	5
החוויה גרמה לי להכיר טוב יותר את החברה הבדואית	10	3.9	0.74	3	5
החוויה גרמה לילדיי להכיר טוב יותר את החברה הבדואית	5	3	1.87	1	5
החוויה גרמה לי להיות מחובר יותר לאנשים מהחברה הבדואית	5	3.4	1.52	1	5

הערות פתוחות של משתתפי הסקר

1. "סה"כ היה טיול נהדר. אבל אציין לרעה את מתקני המקלחת שהיו מאולתרים ומוזרים."

2. "הייתה לנו חוויה מושלמת. מאורגנת להפליא. חברותא נעימה. האירוח באוהל... היה מושלם. ארוחת ערב עשירה וטעימה. הכנסת אורחים מופלאה. באוהל נוח. ולמחרת ארוחת בוקר עשירה ומדהימה... גשר לחברה הבדואית גרמה לנו להרגיש בבית."

3. "הייתה חוויה כיפית ומעניינת. היה נחמד להגיע למקום שהוא לא תיירותי, פשוט החיים עצמם. עזר להתחבר יותר. לילדים גם היה מעניין ומחבר."

4. "טיול נודד. נהניתי מהטיול. לשיפור: בעיות עם המים במקלחות והגשה בכלים חד פעמיים (אפשר היה לבקש מאיתנו להביא כלים רב פעמיים)."

5. "מארחים מאוד נחמדים. מקום מסודר, שקט. מתקנים משביעי רצון. חוויה מאוד מרעננת, בטוחה ונעימה. המארחים... היו מאוד נעימים, נחמדים ומסבירי פנים. המקום שקט, יפה ומאוד נגיש. התארחנו 4 משפחות, השתמשנו במרחבים הציבוריים ונהנינו (מדורה, תה וקפה, משחקי קלפים וקופסא)."

6. "התארחנו... ללינה וארוחת ערב. המאהל שלו פשוט, נקי ונחמד מאוד. האוהל בו לנו היה מצוין, נראה חדש ונאה. השירותים בסיסיים אך נקיים, כדאי לומר לו להשמיש עוד שירותים ולארגן כיור לשטיפת ידיים וצחצוח שיניים. ומראה גם... לא השתמשנו במטבח. ארוחת הערב הייתה טעימה ונעימה מאוד."

בשל קושי להגעה של מידע אודות תיירים במותג זה, בחרנו לצרף מידע אודות סקר תיירים שנערך במהלך חג הפסח. בסקר לקחו חלק 11 משתתפים.

כשנשאלו המשתתפים עד כמה החוויה הייתה נעימה עבורם בסולם של 1-5, הממוצע היה 4.36 (סטיית תקן 1.03), כלומר הם מצאו את החוויה מאוד נעימה עבורם.

כשנשאלו האם היו ממליצים על החוויה לחבריהם, כולם למעט משתתף אחד ציינו שהיו ממליצים על החוויה.
איור 10 מציג את הפילוח על האופן בו שמעו על הפעילות. נראה ששוב אמצעי המדיה מהווים דרך מרכזית לפרסום ושיווק, במקביל לחברים/תיירנים/מרכזי מידע.

איך שמעת על הפעילות?

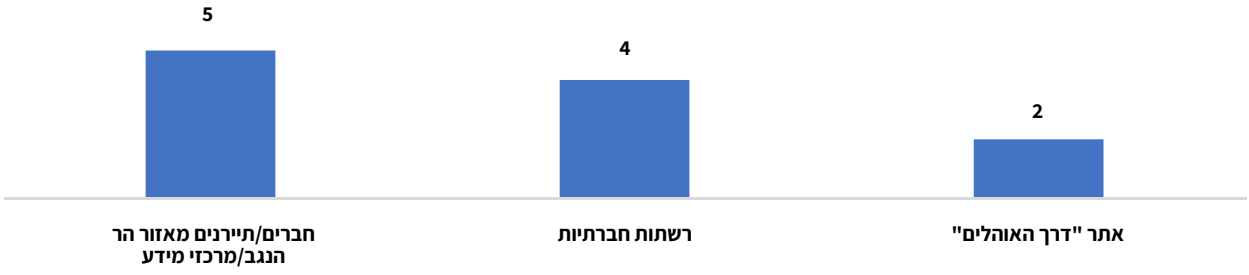

איור 10: פילוח אודות שיווק ופרסום פעילויות "דרך האוהלים" (פסח תשפ"ד)

הערות פתוחות של משתתפי הסקר

1. "יוזמה מבורכת"

2. "יישר כוח בכל הכוח. מיזם חשוב ביותר. תודה ל.. מורה דרך מעולה. שיעור משמעותי לנו ולילדינו. בתקווה להמשך שיתופי פעולה עם שכנינו הבדואים. ציונות לשמה. תודה לכם."

3. "הצטרפנו לטיול ב"דרך האוהלים" להכרת מורשת התרבות הבדואית. במהלך הביקור ביקרנו בשני מאהלים בדואים באזור מצפה רמון ופגשנו את הבדואים במקום. למדנו מהם על הבדואים ומורשתם ועל ההתמודדות של אורח החיים הייחודי שלהם עם המאה ה-21, קצב הטכנולוגיה, הריבוי הטבעי של המשפחה, היעדר היכולת של האדמה או המרעה לתת מענה כלכלי לגודל הישוב החדש, ההתמודדות עם ההכרה או אי ההכרה בישובים ומה המשמעות של זה בחיי היום יום מבחינת תשתיות, בתי ספר וצמצום פערים מול החברה הישראלית והרצון להשתלב בה ועוד. היה ביקור מרתק מחמם לב ומאוד נעים."

4. "רעיון טוב מקרב וחשוב"

5. "המארח היה מאוד נחמד. המקום היה נקי ומסודר בתוך מתחם שמור ומגודר, כולל מקום שמור לרכב. אולם החוויה שלנו לא הייתה טובה, לדעתי אחרי ה-7 באוקטובר צרובה בנו טראומה, וכל בני המשפחה די היו בלחץ. בפרט בלילה במדבר בכלל, ובאזורים כאלו בפרט, יש הרבה רעשי רקע מפחידים. בנוסף בשעה 4 בבוקר יש מואזין. ככה שלא נרדמנו כלל. אני לא בא ח"ו בתלונה כי זה מה שהוצע לנו- חוויה אותנטית, אבל לא הערכנו נכון את התחושות שלנו. בשלב זה לא הייתי ממליץ לחברים שלי, אבל ייתכן וזו חוויה סובייקטיבית שלי ואנשים אחרים ירגישו אחרת."

6. "רמת האירוח בדיוק כפי שהמשפחה חיה. הארוחות (ערב ובוקר) היו נדיבות וטעימות. לנו באוהל משלנו בתוך סככת פח חדשה, שירותים- אסלה מודרנית בתוך חושה עם דלת, היו סבירים יחסית, מהמקלחת נמנענו כי הייתה באותה חושה ולא עשתה חשק, אבל אותנטיות.. חשוב להוסיף שרוב הזמן הייתה קליטת סלולר לשמחת כולנו (גם המארחים). התארחנו... מתוך סקרנות ועניין למגזר ופירגון למיזם. החוויה הייתה מוצלחת, החל במיקום המאהל השקט והפסטורלי, המשך בקבלת הפנים הנעימה של [המארח] והמשפחה שדאגו לכל צרכינו אך כיבדו פרטיות, השיחות המעניינות (והכואבות לעתים) והטיול הקצר בשטח וכמובן- הארוחות הטובות. זה מקום לבוא אליו מתוך סקרנות אמיתית, יכולת להתאים את עצמך לאורחות החיים במקום ויכולת להשיל כל דעה קדומה ולדחוק לזמן קצר כל צורך נהנתני (בסיסי שם). חוויה מומלצת, אבל יותר מזה: חשובה."

7. "היה מעניין מאוד, המדריך בסיור היה מצוין, המארחים היו נחמדים, סבלנים וניכר שהם נהנים לשתף את תרבותם ואורח חייהם. האוכל היה טעים מאוד. חוויה נהדרת לאחר צהריים-ערב במדבר בקיץ. הסיור והמארחים היו נהדרים, האירוח היה מכל הלב והרגשנו רצויים. מומלץ בחום."

6 דיון

מחקר זה ביקש לבחון את השפעת התוכנית לקידום התיירות הבדואית בנגב בהיבטים כלכליים, חברתיים ותרבותיים.

המחקר העלה כי התיירנים ואנשי המטה רואים בתיירות גורם בעל פוטנציאל משמעותי להניע את הכלכלה בחברה זו, ולכן התיירנים פועלים לפתח את המוצר התיירותי שלהם, כל אחד בהתאם ליכולתו. בנוסף, התיירות הבדואית מתאפיינת, פעמים רבות, כעסק משפחתי רחב בו כולם לוקחים חלק למען הצלחת המוצר.

נראה כי התוכנית הממשלתית מסייעת לתיירנים להרחיב את סל הכישורים שלהם ואת רשת הקשרים העסקית לטובת פיתוח המוצר התיירותי. התיירנים מביעים הערכה רבה מאוד לסיוע הניתן להם ומכירים את התוכנית לפיתוח התיירות הבדואית "קסם המדבר" ואת האנשים הפועלים או השותפים לה, ומציינים כי כדי להצליח יש צורך בסיוע רחב יותר. לצד ההכרה וההוקרה הרחבה עלה בצורה ברורה ההיעדר של גוף מינהלי שיתכלל את הפעילות כולה, יתמוך, יקדם ויוודא שהתקציבים אכן מגיעים לייעודם. מציאת פתרון הולם לצורך זה, הינו המלצה העולה גם ממחקר זה.

התיירנים הבדואים ציינו כי קיימת חשיבות רבה בשימור התרבות הבדואית. אנשי המטה והמקצוע תופסים את התרבות הבדואית כבסיס לקיומה של התיירות הבדואית כתיירות אותנטית וכמושכת קהל. בהתייחס לדגש זה, אחת מהמלצות המחקר היא לבחון כי בכל אחת מהפעולות המתקיימות במסגרת "המוצר הבדואי" יינתן דגש לקשר ולחיבור של מורשת ותרבות זו. פעולה זו מופיעה באופן טבעי בפעולות המופעלות באופן בלעדי על ידי התיירנים הבדואיים. יש לתת את הדעת על שימור נקודה זו גם באירועים בהם מתקיים שיתוף פעולה במסגרתו פועלת התיירות הבדואית. לדוגמא, ניתן לראות כי באירוע "ממשית מתעוררת לחיים", חלק מהתיירים ציינו כי הם לא היו מודעים לקשר בין האירוע לחברה הבדואית.

בנוסף, התיירנים הבדואים רואים בתיירות ככלי לקירוב לבבות בין החברה היהודית והחברה הבדואית באמצעות קשר ישיר השובר תפיסות שליליות אודות חברה זו המוצגות במדיות השונות. ניתן לראות כי גם מצד התיירים עולה רצון ביצירת קשר לקירוב לבבות. הדבר עולה, בין היתר, בפרק הכמותי בו התיירים הביעו עמדות חיוביות ביחס להיכרות אישית ושל ילדיהם לחברה הבדואית ומחוברות רבה יותר לחברה זו בעקבות צריכת מוצר תיירותי, וחלקם אף ביקשו לחזק את הקשר הזה בפסטיבלים השונים באמצעות מפגשים אישיים ושיח פתוח. כמו כן, חלק מאנשי המטה והמקצוע ציינו כי החיבור בין החברות והורדת מחסומים גורם לתיירנים הבדואים להיות מחוברים יותר למדינה.

6.1 חסמים מרכזיים

החסמים המרכזיים שעלו במחקר הינם ברמה הממשלתית וברמה האזורית-מקומית, כגון היעדר תשתיות (היעדר כבישים ודרכי גישה נוחות ומשולטות, היעדר טכנולוגיות מחשב מתקדמות ואינטרנט, היעדר אזורי חניה מוסדרים, רמת השירותים הציבוריים), בתחומי ההסדרה (אישורי הקצאת שטח, רישיון עסק, רישיון משרד הבריאות, תעודת כשרות), איכות סביבה וניקיון, חוסר במיומנות של פרסום ושיווק, מחסומים שפתיים והקצאת משאבים נוספים לפיתוח תיירות והיעדרו של משרד התיירות בכל הנוגע לקידום התיירות הבדואית.

אי האמון ברשויות השונות יכול למנוע מהתיירנים חיבורים רחבים ובעלי פוטנציאל כלכלי משמעותי, למשל תיירן העובד ללא חשבונית מנוע לרוב מלפעול מול גופים גדולים הפועלים באופן מוסדר. לכן, יש לייצר פעולות להגברת האמון ברשויות לטובת קידום הליכי הסדרה תוך הדגשת היתרונות בעבודה בהתאם לחוק. לצד זאת, במקרים מסוימים יש לבחון התאמת מענה רלוונטי המקדם מעטפת חוקית לפעולה המתקיימת.

אי האמון ושביעות הרצון במוסדות הממשל והמדינה שעלה במחקר זה, עומד בניגוד להערכה והקשר של התיירנים לפעילות המותג "קסם המדבר" ולנציגי המדינה המנהלים אותה. בשל כך, תוכנית זו יכולה להוות נקודת ממשק חיובית

מול מוסדות המדינה וככל שתתרחב ותחבר לתוכה גורמים רלוונטיים נוספים ותקציבים נוספים יהיה באפשרותה לקרב ולחזק את הקשר שבין חברה הבדואית למוסדות המדינה.

בשיחות עם התיירנים עלה כי הם שואפים לפתח לצד תיירות הפנים גם את תיירות החוץ. עם זאת, בראיונות עם אנשי המקצוע עלה מחסום שפתי בשפה האנגלית. ככל וישנה כוונה להתפתח לכיוון זה, מומלץ לפתוח הכשרות ללימוד השפה האנגלית כחלק מההכשרות המועברות לתיירנים בנושאים אחרים.

התיירות הבדואית בנגב נמצאת על צירי תנועה מרכזיים, אותם פוקדים תיירים רבים. עם זאת, הביקוש לתיירות הבדואית הינו נמוך יחסית. נראה כי בשיווק, פרסום ומיתוג נכונים ייתכן כי ציבור רחב יותר היה בוחר לעצור ולצרוך מוצרים תיירותיים מהחברה הבדואית. לדוגמא, פרסום בולט בשלטי חוצות על צירי התנועה הרלוונטיים בסמוך למוצרים תיירותיים ובחשיבה רחבה יותר, ובחשיבה רחבה יותר למתג אותו תחת הכותרת המקושרת תיירות, כדוגמת "קסם המדבר".

היעדר מיומנויות פרסום ושיווק בקרב התיירנים בא לידי ביטוי בדברי התיירנים ואנשי המטה והמקצוע. מצד שני, נראה כי כאשר השיווק והפרסום נעשים על ידי גוף מיומן, הביקוש למוצר תיירות בדואית הינו גבוה, כדוגמת המבקרים בפסטיבלים שנסקרו במחקר זה. נראה כי הפעולה המקודמת היום עונה על צורך הכרחי וממשי בקרב התיירנים ויש לחזקה ולהרחיבה. באופן כללי, במסגרת ראיונות העומק עלו קווי דמיון רבים בין קבוצת התיירנים לקבוצת אנשי המטה והמקצוע. שתי הקבוצות מסכימות על החשיבות הרבה של פיתוח התיירות הבדואית, אם כי הן מדגישות היבטים שונים. ניתן לראות שהתיירנים נוטים להתמקד בנושאים יום יומיים בעוד שאנשי המטה מסתכלים על תמונה מערכתית רחבה. התיירנים מבקשים פתרונות מיידיים בעוד שאנשי המטה מציעים פתרונות ארוכי טווח.

שתי הקבוצות מסכימות על החשיבות הרבה של פיתוח התיירות הבדואית, אך מדגישות היבטים שונים. התיירנים מדגישים את הצורך בתמיכה או עזרה מעשית, בעוד שאנשי המטה מזהים חסמים מבניים. אולם הצרכים שמעלות שתי הקבוצות משלימים זה את זה ויכולים להוות בסיס לתוכנית פעולה מקיפה.

בהתייחס לאיתור מידע כמותי וכלכלי אודות התיירות הבדואית, נמצא כי קיים קושי באיסוף נתונים כמותיים אלו, הן בהתייחס להכנסות מהפעולה והן בהתייחס להיקף הפעולה. עובדה זו נובעת משני קשיים מרכזיים. הראשון, היעדר גורם האמון על איסוף הנתונים באופן שיטתי ורציף. הגורם השני הינו בעל הקשר תרבותי. המחקר העלה כי קיים פער בין הנתונים הגלויים לתמונת המצב בשטח, בחלקו בשל היעדר דיווח בין היתר מפאת חוסר אמון ברשויות ובחלקו בשל קיום פעילות באופן שאינו מוסדר. סביר להניח שסיבות אלו לעתים קרובות קשורות זו בזו. עבודה מבוססת נתונים הינה כלי משמעותי לשם פיתוח מענה אפקטיבי ורלוונטי. יש לתת את הדעת לנושא זה ולהציב גורם ייעודי לנושא.

שני המקורות להצגת תמונת המצב הכמותית אודות התיירות הבדואית במחקר זה, הם משנת 2019 ושנת 2024. כאשר, כלל אנשי המקצוע עימם דיברנו בהקשר זה, לרבות החוקרים עצמם, ציינו כי ככל הנראה, אין שינוי משמעותי בין הנתונים שנאספו ב-2019 לנתוני 2024. עם זאת, מעניין לראות שבפרמטר אחד בולט גידול משמעותי בין הנתונים המופיעים בשנת 2019 לנתונים בשנת 2024 אודות תעסוקת הנשים בתיירות הבדואית אשר עלתה מ-60% ל-80%. נתון זה נמצא בהלימה למידע שנאסף בפרק האיכותני במסגרת הראיונות, בו עלתה החשיבות של הרחבת התמורה המעמדית-מגדרית בחברה הבדואית ולמקומן המרכזי של הנשים בענף כלכלי זה ובפיתוח אישי בפרט.

בהתייחס לנקודת מבטם של התיירים, חשוב לציין כי ישנו הבדל במאפיינים ובתנאים הפיזיים של שני האירועים – "נוודי המדבר" ו"ממשית מתעוררת לחיים" – לבין הפעילויות במסגרת "דרך האוהלים". היבטים אלו, ייתכן ומשפיעים על תגובות התיירים המשיבים ועמדותיהם.

הסקרים הכמותיים מעלים כי ישנה שביעות רצון מכלל הפעילויות שנדגמו, מהתכנים ורמת האירוח והארגון. עולה כי ישנו דמיון בקרב שלוש הפעילויות שנדגמו ביחס לתחושת ביטחון אישי, היכרות טובה יותר של המשיב ושל ילדיו עם החברה הבדואית, של מחוברות לחברה הבדואית והנכונות להמליץ על האירוע.

חשוב לציין כי שביעות הרצון מפעילות הלינה ומהתנאים הפיזיים הייתה גבוהה יותר בקרב משתתפי פסטיבל "נוודי המדבר" ו"ממשית מתעוררת לחיים" בהשוואה למשתתפי "דרך האוהלים". סביר להניח שהיעדר התשתיות והתנאים הפיזיים מהווים גורם משפיע משמעותי. עם זאת, חשוב להדגיש כי הלנים ב"דרך האוהלים" קיבלו בהבנה את רמת איכות הלינה והסבירו אותה כ"אותנטית". לעומת זאת, הנכונות לצרוך מוצר תיירותי נוסף מהחברה הבדואית היה גבוה יותר בקרב "דרך האוהלים", בהשוואה לשני האירועים האחרים. עם זאת, בשל מדגם קטן ב"דרך האוהלים" לא ניתן לבחון האם הבדל זה הינו סטטיסטי באופן מובהק או הבדל מקרי.

בהתייחס ללמידה מהצלחה של תיירות ירוחם, כפי שעלתה בראיון עם יואל רובין, יש לבחון האם ניתן ומה ניתן להקיש מריאיון זה על התיירות הבדואית.

המודל של top-down ושל bottom-up נראה רלוונטי ונכון לגמרי. לגבי הדרישה של התיירן מסביבתו ומהרשות לייצר ניקיון, שירותים ולייצר נוחות עבור המבקרים בעיר או ביישוב להתהלך בין מקומות יפים ונקיים היא דבר רלוונטי מאוד. כמו כן, ניתן לקבוע מבנים לשימור, ספסלים, פינוי אשפה וניקוי רחובות. התחושה שהדבר יעניק לתייר היא תחושה שהתקשטו לכבודו ובוודאי שזה מכניס אורחים.

לגבי הסיפור ושילובו בסיפור הראשונים-הוותיקים ותיאור הקשיים בהיסטוריה של המקום, יחד עם תיבול כל אלה במסורת, במאכלים, בשתייה וברקמה, זהו דבר שניתן ליישום בקלות בתיירות הבדואית.

עם זאת, סוגיית הקרקעות בחברה הבדואית, מענקי איזון וחוסר באישורי בנייה, מגבילים את היכולת בהחלת מודל זה באופן מלא. לדוגמא, הרעיון של תכנון ערים בתחום התיירות לא יכול לעבוד בחברה הבדואית, אלא אם יחול שינוי סטטוטורי משמעותי.

6.2 מגבלות המחקר

הפרק האיכותני מדגיש את הצורך בהבנה או בפירוש סובייקטיבי של תופעות חברתיות. לפיכך, אחת החולשות המרכזיות של מחקר איכותני היא בשאלת תוקף המחקר. חולשת התוקף הפנימי מקורה במאפיין המובהק ביותר שלו והוא: נוכחות החוקר כצופה במקום ההתרחשות ושיטות התיעוד הבלתי אמצעיות (קסן וקרומר-נבו, 2010).

אולם, זה גם מקור כוחה של השיטה: הימצאות החוקר באתר המחקר ואיסוף הנתונים לאורך זמן מאפשרים ניתוח מתמשך ומשווה, המזכך ומאשר את ההתאמה בין הקטגוריות המדעיות לבין מציאות החיים של המשתתפים. הריאיון, המהווה מקור חשוב לנתונים, מנוסח קרוב יותר לשפת המשתתפים ואילו התוקף החיצוני מתייחס למידה שבה המבנים המופשטים והנחות המחקר ישימים גם בנסיבות אחרות (צבר בן יהושע, 2016).

במחקר איכותני החוקר מתיימר לתת תיאור טוב ככל האפשר של המציאות בזמן ובמקום שנבדקה ללא ניסיון להכליל, וזאת כדי שמסקנות המחקר יציגו הבנה רחבה של התופעה ויספקו בסיס ידע לבדיקת הכללות לגבי אוכלוסיות נוספות במחקרים עתידיים (לביא-אג'אי וטובין, 2021).

בנוגע לפרק הכמותי, נציין שוב כי ישנו פער בין האירועים השונים, אשר יש בידם לייצר הטיה בהשוואה בין המדדים. בנוסף, הסקר שנערך בקרב התיירים שצרכו את הפעילויות במסגרת "דרך האוהלים" הינו קטן מאוד ורק מספק אינדיקציות

ראשונות. מומלץ לערוך מחקר המשך אשר יבחן את הסוגייה באמצעות מדגם גדול יותר, כחלק מהצורך באיסוף נתונים שיטתי ומתמשך אודות התיירות הבדואית וקידום עבודה מבוססת נתונים.

מחקר זה מזהה את הפוטנציאל הכלכלי-חברתי-תרבותי המצוי בפיתוח התיירות הבדואית, לצד סקירת חסמים וקשיים העומדים בפני קידום נושא זה. חשוב לציין כי המחקר נערך על רקע מלחמת "חרבות ברזל" שפגעה בתיירות בישראל באופן כללי, ובכלל זאת בתיירות הבדואית. יחד עם זאת, שביעות הרצון של התיירים ורמת המוטיבציה והאמונה בחשיבות פיתוח התיירות הבדואית וביתרונותיה, כפי שהשתקפה מצד תיירנים ואנשי מטה ומקצוע, הייתה גבוהה מאוד.

7 ביבליוגרפיה

אבו-בדר, ס. וגוטליב, ד. (2008). עוני, חינוך ותעסוקה בחברה הערבית-בדואית: מבט השוואתי. *מחקר מדיניות, 6*. המוסד לביטוח לאומי/מכון ון ליר.

אבו גוידר, ע. (2019). *שיח בני נוער ערבים-בדואים במרחב הווירטואלי ככלי לחיזוק השפה העברית*. כתב העת אוריינות ושפה, 7 (1-35).

אבו-כף, ג. (2021). *כשלי המודל הדמוקרטי בתפקוד השלטון המקומי בישראל: מקרה הבוחן של הרשויות הערביות – בדואיות בנגב*. [עבודת מחקר – אוניברסיטת בן גוריון בנגב: הפקולטה לניהול ע"ש גילפורד גלייזר המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית].

אבו סעד, א. (2023). מערכת החינוך הערבית-בדואית בנגב בראייה מקומית - מציאות וצרכים. *מחקר מדיניות, 186*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אבו סעד, א. (1998). *מערכת החינוך הבדווית בנגב לקראת שנת ה-2000: סוגיות ומגמות*. מכון ברוקדייל.

אבו-סריחאן, נ. ואנסון, י. (2021). ירידת הפריון בחברה הבדואית בנגב במאה ה-21. *ביטחון סוציאלי*, 114, ספטמבר 2021, עמ' 25-60.

אבו פריח, ע. (2016). *"הסיפור שלא סופר" על העקורים הבדואים בנגב*. [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך – אוניברסיטת בן גוריון בנגב].

אלמסי, א. (2023). נתונים על אוכלוסיית הבדואים בנגב." מרכז המחקר והמידע של הכנסת. פורסם ב-10.7.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/5bbeceb1-2e1f-ee11-8159-005056aac6c3/2_5bbeceb1-2e1f-ee11-8159-005056aac6c3_11_20201.pdf

אל-עטאונה, ק. (2016). הטיול בחברה הבדווית בנגב. בתוך, דרור, י. ושיש, א. (עורכים) *הטיול ככלי חינוכי-ערכי*. אוניברסיטת תל-אביב. בתוך, עמ' 59-73.

אלקיים, א. (2024). "בני העדה הבדואית מתגייסים – ומבקשים שיפסיקו לשאול כמה הם נאמנים". כאן. שודר ב-24.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.kan.org.il/content/kan-news/newstv/p-591147/s1/709944

ביילי, י. (1976). יסודות של שימור הטבע בתרבות הבדואים. רשימות בנושא הבדואים, מס' 7, עמ' 54-69.

בלר, ד. (2024). " האזהרה החמורה של הרשויות הבדואיות בנגב: 'קיצוץ יוביל לקריסה, עוני ואבטלה'". חדשות 7 באר שבע והנגב. פורסם ב-14.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://br7news.co.il/he/news/news-1707916033

בן-דוד, י. וגונן, ע. (2001). *בדווים ובדווים-פלאחים בתהליך העיור בנגב*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בן-שלום ריצ'רדסון, י. (2023). דוח מילולי תיירות בדואית – דצמבר 2022-אפריל 2023. עדכון: 12.12.2023. משרד החקלאות ופיתוח הכפר/אשכול נגב מזרחי/אשכול רשויות נגב מערבי/הרשות לפיתוח הנגב/המשרד לשוויון חברתי.

גלילי, א. (2023). והעולם נודד? שינויים בתפיסת המרחב של הבדואים בנגב במעבר מנוודות ליישוב קבע. בתוך, יהל, ח.

וגלילי, א. (עורכים), *בדואים בנגב – שבטיות, פוליטיקה וביקורת*. מוסד הרצל לחקר הציונות/קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה - אוניברסיטת חיפה.

גלעד, מ. (2016א). "החלק המשעמם ביותר בדרך לאילת עשוי להפוך לפנינת תיירות". הארץ. פורסם ב-21.2.2016, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.haaretz.co.il/gallery/trip/2016-02-21/ty-article/.premium/0000017f-da7d-dc0c-afff-db7f3ed30000

– (2016ב). "אירוח בדואי מסורתי, בלי התערבות של יהודים". הארץ. פורסם ב-6.11.2016, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.haaretz.co.il/gallery/trip/2016-11-06/ty-article/.premium/0000017f-dbb4-d3ff-a7ff-fbb464400000

גרוזברג, ע. (2007א). *פיצוח הצופן התרבותי*. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.

– (2007ב). *דיאלוג: 123 סיפורים טיפוליים מהחברה המסורתית ופתרונם*. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.

– (2008). *הקוראן לחינוך הילד: בליווי דוגמאות והסברים פסיכולוגיים*. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.

– (2013). *בבל: מדריך למפגש בין מזרח למערב*. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.

הרשות לפיתוח הנגב. (ל.ת.). *ניתוח עוצמת מותג קסם המדבר*. אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://negev.co.il/wp-content/uploads/2020/03/%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%9D-%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%A2%D7%95%D7%A6%D7%9E%D7%AA-%D7%9E%D7%95%D7%AA%D7%92-%D7%A7%D7%A1%D7%9D-%D7%94%D7%9E%D7%93%D7%91%D7%A8.pdf

השקס, א. (2021). *גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות במזרח התיכון*. הוצאת מטר.

ויצמן, א. (2016). *סף המדבר, קו העימות: יישוב ופינוי כשינוי אקלים בנגב*. הוצאת בבל.

זוארץ, א., אלמוג, ת., ינובסקי, ר., ופוזיילוב, א. (2019). " הפרקליטות סגרה את תיק אום אל-חיראן: אין חשד לעבירה פלילית מצד השוטרים". כאן. פורסם ב-20.6.2019, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.kan.org.il/content/kan-news/law/237579/

זוהר, א. (2021). "רווחים בלתי נתפסים בנגב". גלובס. פורסם ב-14.8.2001, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=513772

זועבי, ב. (2024). "הבדואים בנגב אחרי 7 באוקטובר: נגמרה הסולידריות, חזרו ההריסות". שיחה מקומית. פורסם ב-5.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.mekomit.co.il/%D7%94%D7%91%D7%93%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A0%D7%92%D7%91-%D7%90%D7%97%D7%A8%D7%99-7-%D7%91%D7%90%D7%95%D7%A7%D7%98%D7%95%D7%91/%D7%A8-%D7%A0%D7%92%D7%9E%D7%A8%D7%94-%D7%94%D7%A1%D7%95%D7%9C/

זינגר, ר. (2021). "קולומביה זה כאן: שומרים חושפים את מפת הקנאביס בדרום". שומרים. פורסם ב-18.11.2021, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.shomrim.news/hebrew/472

חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., קסיר, נ., פרג'ון, ב. (2021א). *מצב הרווחה בחברה הערבית: עוני, מדיניות ממשלתית וחולשת הרשויות המקומיות*. מחקר מדיניות 160: תכנית אב לקידום התעסוקה בחברה הערבית. המכון הישראלי לדמוקרטיה/The Portland Trust.

חדאד חאג' יחיא, גנטוס, נ. וזינר, א. (2021ב). תפיסות של צעירים ובני נוער מהחברה הבדואית בנגב לגבי תופעות של אלימות ופשיעה. Abrahaminitiatives.org.il. פורסם ב-11.2021, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://abrahaminitiatives.org.il/2022/06/15/%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%AA%D7%A4%D7%99%D7%A1%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-%D7%A6%D7%A2%D7%99%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%93%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A0%D7%92%D7%91-%D7%9C%D7%92%D7%91%D7%99/

חדד, ל. (2021). *תיירות ונסיעות: מגמות צפויות בשנת 2021*. Gov.il. פורסם ב-מרץ 2021, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/BlobFolder/reports/tourism-recovery-2021/he/9298_9287_%D7%9E%D7%A9%D7%94%D7%AA-%D7%9E%D7%92%D7%9E%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%99%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%A0%D7%94-%D7%9E%D7%A8%D7%A5-2021.pdf

יפתחאל, א. (2013). "המרחב הבדואי 'הלא מוכר': התפתחות של סוגיה אסטרטגית" בתוך פדהצור, ג. (עורך), *הבדואים בנגב: אתגר אסטרטגי לישראל*. המכללה האקדמית נתניה. עמ' 8-17.

כהן, ש. (2022). "החוק ששולט באמת ברחבי הנגב. פיני בדש, ראש מועצת עומר, בתמונת מצב מדאיגה." ריבונות, גיליון 15, אדר תשפ"ב: מ' 19. אוחזר ב-5.2024 מהקישור, http://ribonut.co.il/images/ribon%2015%20eb.pdf

כהן, ד., מג'אדלה, א., עבאס, ר., קונסטנטינוב, ו., הרן, ד. ואייל, י. (2021). *תמונת מצב של האוכלוסייה הבדואית בנגב: מדדים נבחרים*. דמ-837-21. מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.

לביא-אג'אי, ב. מ' ולביא טובין, ד. (2021). *שיחות על מחקר איכותני*. מכון מופ"ת.

ליטמנוביץ, י., הרן, ד., לף, י., אור שרביט, ז. ומג'אדלה, א. (2023). *הערכה כוללת של החלטת ממשלה מספר 2397: תוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021*. דמ-964-23. מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.

למ"ס. (2024ג). רשויות מקומיות: קובץ נתונים לעיבוד – 2022. Cbs.gov.il. פורסם ב-25.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.cbs.gov.il/he/publications/LochutTlushim/2020/p_libud_2019.xlsx

לנדאו, י. מ. (1971). *הערבים בישראל: עיונים פוליטיים*. הוצאת 'מערכות' צבא הגנה לישראל.

מאקו. (2024). פלילים+ הפשיעה בדרום הארץ. Mako. אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.mako.co.il/men-men_news/shetch_hefker

מבקר המדינה. (2021). *היבטי משילות בנגב*. דוח שנתי 72א – חלק ראשון. Mevaker.gov.il. אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Documents/2021/72A/2021-72A-101-Negev.pdf

ממשלת ישראל. (2011). החלטת ממשלה מס' 3708: תכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסיה הבדואית. Gov.il. פורסם ב-11.9.2011, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/he/pages/government_decision_3708_moch

– (2018). תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021. Gov.il. פורסם ב-12.2.2017, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/he/pages/2017_dec2397

– (2022). תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022 - 2026 ותיקון החלטות ממשלה. Gov.il. פורסם ב-14.3.2022, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/he/pages/dec1279_2022

משרד הכלכלה והתעשייה. (2019). פעילות הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים בקרב בדואים בנגב. Sba.org.il. פורסם ב-3.2019, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.sba.org.il/hb/PolicyAndInformation/Researches/Documents/%D7%A4%D7%A2%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%AA%20%D7%94%D7%A1%D7%95%D7%9B%D7%A0%D7%95%D7%AA%20%D7%9C%D7%A2%D7%A1%D7%A7%D7%99%D7%9D%20%D7%A7%D7%98%D7%A0%D7%99%D7%9D%20%D7%95%D7%91%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9D%20%D7%91%D7%A7%D7%A8%D7%91%20%D7%91%D7%93%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9D%20%D7%91%D7%A0%D7%92%D7%91%20(%D7%9E%D7%95%D7%A0%D7%92%D7%A9).pdf

משרד התיירות. (2023א). ממצאי סקר תיירות פנים בישראל (מכון שריד). Gov.il. פורסם ב-6.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/domestic-tourism-survey/he/domestictourismsurvey2023.pdf

– (2023ג). סקר מטרות ביקור של תיירים. Gov.il. עודכן ב-6.5.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.gov.il/BlobFolder/reports/inbound-tourism-survey-3/he/%D7%93%D7%95%D7%97%20%D7%9E%D7%98%D7%A8%D7%95%D7%AA%20%D7%91%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%A8%20V6.pdf

משרד התפוצות והמאבק באנטישמיות, אגף בכיר לפיתוח כלכלי חברתי של הבדואים בנגב. (2023). *הוועדה המתמדת סיכמה שנה של תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב*. פורסם בתאריך 2.4.2023. אוחזר בתאריך 21/10/24.

נוי, ח. (2011). מרחבים מדומיינים כמצרך: הערות ביקורתיות על נראות ושקיפות בתיירות. בתוך, *תבניות נופים תרבותיים (קובץ)*. חיפה. עמ' 232-221.

סבירסקי, ש. וחסון, י. (2005). *אזרחים שקופים – מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב*. מרכז אדוה.

סועאד, מ. (2023). "המדינה והבדואים – הזדמנות חדשה בצל המלחמה". זמן ישראל. פורסם ב-30.12.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.zman.co.il/451489/popup/

סמוחה, ס. (2005). *מדד יחסי יהודים-ערבים בישראל 2004*. אוניברסיטת חיפה/המרכז היהודי-ערבי.

פינקלשטיין, י. (2016). ארכאולוגיה מסורתית ומיקרו-ארכאולוגיה: תקופת הברזל בהר הנגב כמקרה מבחן. *האקדמיה הישראלית למדעים – איגרת* כסלו, תשע"ז, גיליון 38. אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.academy.ac.il/SystemFiles/23129.pdf

פישביין, ע. (2023). "לפני ה-7 באוקטובר חשבנו שאנחנו לא האויב. פתאום כן". המקום הכי חם בגיהנום. פורסם ב-12.11.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.ha-makom.co.il/post-einat-negev-1

צבר בן-יהושע, נ. (עורכת) (2016). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. דביר.

קוריאל, א. (2017). "שוטר נרצח בפיגוע דריסה במהומות בנגב". Ynet. פורסם ב-18.1.2017, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4909115,00.html

(2023). "'לא צריך להיות יהודי כדי להיות ציוני': גבורת הלוחמים הבדואים ב-7 באוקטובר". Ynet. פורסם ב-29.10.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.ynet.co.il/news/article/bkm7tosma

קמר, א. (2021). "'זו לא פשיעה בדואית, זו פשיעה ישראלית' – תיעוד משדה קנאביס בנגב". Ynet. פורסם ב-6.11.2021, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.ynet.co.il/news/article/h1s2ahxiy

קסם המדבר. (2024). *סיכום שנה – תיירות בדואית – תשפ"ד* (טיוטא).

קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. (2010). (עורכות). *ניתוח נתונים במחקר איכותני*. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קרק, ר. (2023). *הנגב והבדואים: נוודות, שטחי מחייה וסוגיית הקרקעות, 1800-1967*. Israel Academic Press.

קרק, ר., גלילי, א. ופוויירשטיין, ת. (2009). *עצמאות ויזמות של נשים ערביות (כפריות ובדוויות) בישראל*. מחקרי פלורסהיימר/האוניברסיטה העברית בירושלים.

רוזנר-מנור, י. (2020). *האיכות הייחודית של הלא מתוכנן: ההתיישבות הלא מוסדרת של הבדואים בנגב כמכלול גנרטיבי בארגון עצמי*. [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה – אוניברסיטת בן גוריון בנגב].

רותם, ד. ואלון, ע. (2012). ההשפעות האקולוגיות של הפזורה הבדואית בנגב. *אקולוגיה וסביבה*, 3(1), עמ' 106-105.

רכס, א. ורודינצקי, א. (עורכים)(2009). פרק 7 – מגמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל. בתוך, *החברה הערבית בישראל – אוגדן מידע*. יוזמות קרן אברהם.

שגיא, ה., אורנשטיין, ד., גרונר, א., (2012). תפיסת הסביבה בתרבויות שונות – הערכת שירותי המערכת האקולוגית בערבה הדרומית בקרב תושבי שני צדי הגבול. *אקולוגיה וסביבה*, 3(1), עמ' 32-22.

שטיינר, ט. וארן א. (עורכים) (2013). *התיירות כתעשייה בעדיפות לאומית – נייר מדיניות*. פרויקט מדיניות בשיתוף התאחדות המלונות בישראל ומשרד התיירות לכנס הרצליה 2013.

שילה, ש. (2021). *תיירות ופנאי – מגמות לאור משבר הקורונה*. Friendly Negev Desers/ר.א.ש תיירותי.

– (2023). "הנדון: פיתוח המוצר התיירותי הבדואי בנגב עבור תיירות נכנסת". מסמך פנימי. מנהלת התיירות הבדואית בנגב.
–

שמול, י. ובראון, י. (2019). *מחקר לסקירת מצב ופוטנציאל התיירות הבדואית בנגב*. הרשות לפיתוח הנגב/משרד החקלאות ופיתוח הכפר.

שמעוני, ר. (2024). "ב-7 באוקטובר הם יצאו מרהט והצילו חיים. כעת הם מצפים לשינוי בישראל". הארץ. פורסם ב-14.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.haaretz.co.il/news/politics/2024-02-14/ty-article-magazine/.premium/0000018d-a1dc-d92c-a9ed-ebfd3a270000

שקדי, א. (2014). *המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר האיכותי: הלכה למעשה מהדורה ב'*. רמות-אוניברסיטת תל אביב.

שרביט, ע. (2022א). "בדואים והעיר הגדולה". זמן ישראל. פורסם ב-5.9.2022, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.zman.co.il/337091/

– (2022ב). "הבדואים נשארו מאחור. צריך לייצר להם אופק". זמן ישראל. פורסם ב-19.9.2022, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.zman.co.il/340197/

שרביט, ז. א., ענבר, ע. א., קפרנוב, א., פלק, א., וריבקין, ד. (2022). *ערכים, כוחות ואתגרים של האוכלוסייה הבדואית בנגב ושל מנהיגיה*. מ-217-22. מכון מאיירס ג'וינט ברוקדייל.

שרון, י. (2024א) "הצילו חיים ב-7 באוקטובר: 13 גיבורים מהחברה הבדואית קיבלו אות הוקרה". דבר. פורסם ב-19.2.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.davar1.co.il/490686/

שרון, ר. (2023). "כחלק משינויי האקלים: המשרד להגנת הסביבה ילווה 2 רשויות בנגב". באר שבע נט. פורסם ב-25.12.2023, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.b7net.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/%D7%9B%D7%97%D7%9C%D7%A7-%D7%9E%D7%A9%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%99%D7%99-%D7%94%D7%90%D7%A7%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%9E%D7%A9%D7%A8%D7%93-%D7%9C%D7%94%D7%92%D7%A0%D7%AA-%D7%94%D7%A1%D7%91%D7%99%D7%91%D7%94-%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%95%D7%94-2-%D7%A8%D7%A9%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%A0%D7%92%D7%91-566283

– (2024ב). "בשב"כ מזהירים מהקיצוץ בתקציבים לחברה הערבית: 'טומן איום אסטרטגי לטווח הארוך'". כאן. פורסם ב-14.1.2024, אוחזר ב-5.2024 מהקישור, https://www.kan.org.il/content/kan-news/defense/684101/

תיירות בדואית. (2021). תיירות בדואית 2016-2021. [מצגת]. עדכון: 1.11.2021. משרד החקלאות ופיתוח הכפר/אשכול רשויות נגב מערבי/אשכול נגב מזרחי/המשרד לפיתוח הפריפריה הנגב והגליל/הרשות לפיתוח הנגב/תפדלו – החוויה הבדואית ברהט/קסם המדבר.

תירוש, א., כהן, ד., ברלין, ב., לוי-כובשי, א. וסומך, ס. (2023). *דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב: מחקר הערכה מסכמת*. דמ-935-23. מכון מאיירס ג'וינט ברוקדייל.

Abdel Fattah, A., & Eddy-U, M. (2018). Existential Authenticity in Bedouin Tourism: International Tourists' Perspectives and Appreciation of Bedouin Tourism Attractions in Egypt. In, Lukić T. & Terzić, A. (eds.), *Ethnic groups at the beginning of the 21st century.* University of Novi Sad Publishing.

– (2019). The Nature of Domestic Demand for Authentic Ethnic Experiences. *The Qualitative Report, 24*(12), 3073-3101.

Abuamoud, I., Alrousan, R. M., & Bader, M. A. (2015). Impacts of ecotourism in Jordan: wadi rum. *European Journal of Social Sciences, 50*(1), 119-129.

Abu Aleon, T., Weinstock, M., Manago, A. M., & Greenfield, P. M. (2019). Social change and intergenerational value differences in a Bedouin community in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 50*(5), 708-727.

Abu-Rabia-Queder, S. (2018). The Bedouin in the Middle East. In *Routledge Handbook of Minorities in the Middle East* (pp. 301-312). Routledge.

Allen, L. R., Long, P. T., Perdue, R. R., & Kieselbach, S. (1988). The impact of tourism development on residents' perceptions of community life. *Journal of travel research, 27*(1), 16-21.

Al Mamun, A., & Mitra, S. (2012). A methodology for assessing tourism potential: Case study Murshidabad District, West Bengal, India. *International Journal of Scientific and Research Publications, 2*(9), 1-8.

Al-Oun, S., & Al-Homoud, M. (2008). The Potential for Developing Community-based Tourism among the Bedouins in the Badia of Jordan. *Journal of Heritage Tourism, 3*(1), 36–54. https://doi-org.ezproxy.haifa.ac.il/10.1080/1743873X.2008.9701249

Assi, S. (2018). *The history and politics of the Bedouin: reimagining nomadism in modern Palestine.* Routledge.

Balletto, G., Milesi, A., Ladu, M., & Borruso, G. (2020). A dashboard for supporting slow tourism in green infrastructures. A methodological proposal in Sardinia (Italy). *Sustainability, 12*(9), 3579.

Bille. (2019). *Being Bedouin Around Petra : life at a world heritage site in the twenty-first century.*

Berghahn Books.

Boniface, P., & Fowler, P. (1993). *Heritage and tourism in the global village*. Routledge.

Brannen, J. (2017). *Mixing methods: Qualitative and quantitative research (pp.119-146).* Routledge.

Buhalis, D. (2005). The tourism phenomenon: the new tourist and consumer. In *Tourism in the Age of Globalisation* (pp. 83-110). Routledge.

Bunten, A. C. (2010). More like ourselves: Indigenous capitalism through tourism. American Indian Quarterly, 34(3), 285-311.

Butler, R. W. (2006). The future and the TALC. *The tourism area life cycle, 2*, 281-290.

Cardoso, L., Dias, F., de Araújo, A. F., & Marques, M. I. A. (2019). A destination imagery processing model: Structural differences between dream and favourite destinations. *Annals of tourism research, 74*, 81-94.
Charmaz, K., & Thornberg, R. (2021). The pursuit of quality in grounded theory. *Qualitative Research in Psychology, 18*(3), 305-327.

Cho, J. (2017). *Evaluating qualitative research (pp.1-11).* Oxford University Press.

Cohen, E. (1979). A phenomenology of tourist experiences. *Sociology, 13*(2), 179-201.

Colchester, M. (2004). Conservation policy and indigenous peoples. *Environmental science & policy, 7*(3), 145-153.

Dai, F., Wang, D., & Kirillova, K. (2022). Travel inspiration in tourist decision making. *Tourism Management, 90*, 104484.

Dangi, T. and Jamal, T., (2016). An integrated approach to sustainable community-based tourism. Sustainable management in tourism and hospitality,8(5), 475.

Dann, G., Nash, D., & Pearce, P. (1988). Methodology in tourism research. *Annals of tourism research, 15*(1), 1-28.

Degen, A. A., El-Meccawi, S., & Kam, M. (2019). The changing role of camels among the Bedouin of the Negev. *Human Ecology, 47*, 193-204.

Dinero, S. C. (2002). Image is everything: the development of the Negev Bedouin as a tourist attraction. *Nomadic Peoples, 6*(1), 69-94.

(2006). Women's Roles, Polygyny and Cultural Transformation in Negev Bedouin Townships: A Gendered Landscape of National Resistance to Post-Colonial Conquest and Control. In *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa* (pp. 883-915). Brill.

–

(2010). *Settling for less: the planned resettlement of Israel's Negev Bedouin*. Berghahn Books.

Dodds, R. & Butler, R. (2009). Dodds, R., & Butler, R. (2009). Barriers to implementing sustainable tourism policy in mass tourism destinations. *TOURISMOS: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, Vol. 5, No. 1 (15 April 2010): pp. 35-53.

Doxey, M. (1975). Alignments and coalitions in southern Africa. *International Journal, 30*(3), 518-535.

Galilee, E., Yahel, H., & Oren, G. (2023). 'Our forest-our home': leisure and tourism among the Bedouin minority in southern Israel. *Journal of Tourism and Cultural Change, 21*(2), 133-147.

Galliher, R. V., Tsethlikai, M. M., & Stolle, D. (2012). Perspectives of Native and non-Native scholars: Opportunities for collaboration. Child Development Perspectives, 6(1), 66-74.

Geertz, C. (2008). *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology.* Basic books.

Glaser, B.G., & Strauss, A.L (2017). *Discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research.* (Chapter X). Routledge.

Haddad, R., Harahsheh, S., & Boluk, K. (2019). The negative sociocultural impacts of tourism on Bedouin communities of Petra, Jordan. *E-review of Tourism Research, 16*(5).

Hall, A., & Midgley, J. (1986). *Community participation, social development and the state*. Routledge.

Herzog, S. (2017). Experimental analysis of attitudes: The factorial-survey approach. *Open Journal of Social Sciences, 5*(01), 126.

Hobbs, J. J., & Tsunemi, F. (2007). Soft sedentarization: Bedouin tourist stations as a response to drought in Egypt's Eastern Desert. Human ecology, 35, 209-222.

Homans, (1961). *Social Behaviour: Its Elementary Forms*. Routledge. *United Kingdom*.

Hornberger, N. H. (2020). Reflect, revisit, reimagine: Ethnography of language policy and planning. *Annual Review of Applied Linguistics, 40*, 119-127.

ICE. (2023). "31 ענק בתפיסת ישראל משטרת :משקלים אלפי במאות סמים ג"ק".. ICE. אוחזר ,6.10.2023-ב פורסם מהקישור 5.2024-ב, https://www.ice.co.il/law/news/article/983128

Ivanovic, M., (2008). *Cultural Tourism*. Juta Legaland Academic Publishers.

Jakulin, T. J. (2017). Systems approach to tourism: A methodology for defining complex tourism system. *Organizacija, 50*(3), 208-215.

Jennings, H. (2017). Indigenous peoples & tourism. *Tourism Concern Research Briefing*, 1-18.
Jha, S., & Shayo, M. (2019). Valuing peace: The effects of financial market exposure on votes and political attitudes. *Econometrica*, 87(5), 1561-1588.

Kark, R., & Frantzman, S. J. (2012). Empire, state and the Bedouin of the Middle East, past and present: A comparative study of land and settlement policies. *Middle Eastern Studies, 48*(4), 487-510.

Karsh, S. M. A., & Alqadi, B. A. (2014). Local Economic Development Opportunities Using Participatory Appraisal of Competitive Advantage. South Hebron Region. *International Journal of Business and Economics Perspectives, 9*(1), 107-135.

Kim, K., Uysal, M. and Sirgy, M J., (2013). How does tourism in a community impact the qualityof life of community residents? Tourism Management,36, 527-540.

Lee, C. K., Ahmad, M. S., Petrick, J. F., Park, Y. N., Park, E., & Kang, C. W. (2020). The roles of cultural worldview and authenticity in tourists' decision-making process in a heritage tourism destination using a model of goal-directed behavior. *Journal of Destination Marketing & Management, 18*, 100500.

Lew, A. A. (2011). Understanding Experiential Authenticity through the Best Tourism Places. *Tourism Geographies, 13*(4), 570–575. https://doi.org/10.1080/14616688.2011.588245
Losleben, E. (2003). *The Bedouin of the Middle East*. Lerner Publications.

Lovell, J., & Bull, C. (2017). *Authentic and inauthentic places in tourism: From heritage sites to theme parks*. Routledge.

Mahler, G. S. (2016). *Politics and government in Israel: the maturation of a modern state*. Rowman & Littlefield.

Mansour, Y. A. (2023). Bedouins in Sinai and Petra: Nationalism and Pre-development Identity. *The Undergraduate Research Journal, 9*(1), 5.

Marx, E. (2013). *Bedouin of Mount Sinai: An Anthropological Study of Their Political Economy*. Berghahn Books.

Menzies, C. R. (2001). Reflections on research with, for, and among Indigenous peoples. Canadian Journal of Native Education, 25(1).

Messerschmidt, D. A. (Ed.). (1981). *Anthropologists at home in North America: Methods and issues in the study of one's own society*. Cambridge University Press.

Michaud, J. (1995). Frontier minorities, tourism and the state in Indian Himalaya and Northern Thailand. *International tourism: identity and change,* 36, 84-99.

Milne, S., & Ateljevic, I. (2001). Tourism, economic development and the global-local nexus: Theory embracing complexity. *Tourism geographies, 3*(4), 369-393.

Moira, P., Mylonopoulos, D., & Kondoudaki, A. (2017). The application of slow movement to tourism: is slow tourism a new paradigm?. *Journal of Tourism and Leisure Studies, 2*(2), 1.

Nasasra, M., Richter-Devroe, S., Abu-Rabia-Queder, S., & Ratcliffe, R. (eds.) (2015). *The Naqab Bedouin and Colonialism*. Routledge.

Nash, D. (1989). Tourism as a form of imperialism. *Hosts and guests: The anthropology of tourism, 2*, 37-52.

Ning, W. (2017). Rethinking authenticity in tourism experience. In *The political nature of cultural heritage and tourism* (pp. 469-490). Routledge.

Okulicz-Kozaryn, A., & Strzelecka, M. (2017). Happy tourists, unhappy locals. *Social Indicators Research, 134*, 789-804.

Park, H. Y. (2013). *Heritage tourism*. Routledge.

Pintassilgo, P., & Silva, J. A. (2007). 'Tragedy of the commons' in the tourism accommodation industry. *Tourism Economics, 13*(2), 209-224.

Richard, R. (2016). Bedouin Rights, Bedouin Representations: Dynamics of Representation in the Naqab Bedouin Advocacy Industry. *Journal of Holy Land and Palestine Studies, 15*(1), 97-124.

Romero, G. F. (2013). Sports tourism in ancient Greece. *Journal of Tourism History, 5*(2), 146-160.

Ruhanen, L., & Whitford, M. (2021). Cultural heritage and Indigenous tourism. In *Indigenous Heritage* (pp. 1-13). Routledge.

Saito, H., & Ruhanen, L. (2017). Power in tourism stakeholder collaborations: Power types and power holders. *Journal of Hospitality and Tourism Management, 31*, 189-196.

Sarnowski, A. V. (2010). *The role of indigenous people in national development processes: Participation and marginalisation of indigenous Bedouin in south Sinai tourism development* (Doctoral dissertation, Mainz, Univ., Diss., 2010).

Scheyvens, R. (2001). Poverty tourism. *Development Bulletin, 55*, 18-21.

Schmidt, J., & Uriely, N. (2021). Tourism development and the empowerment of local communities: The case of Mitzpe Ramon, a peripheral town in the Israeli Negev Desert. In *Living on the Edge* (pp. 101-121). Routledge.

Serdane, Z., Maccarrone-Eaglen, A., & Sharifi, S. (2020). Conceptualising slow tourism: A perspective from Latvia. *Tourism Recreation Research, 45*(3), 337-350.

Sezgin, E., & Yolal, M. (2012). Golden age of mass tourism: Its history and development. In, Kasimoglu, M. (ed.), *Visions for global tourism industry-Creating and sustaining competitive strategies*. InTech. P. 73-90.

Shang, W., Qiao, G., & Chen, N. (2020). Tourist experience of slow tourism: From authenticity to place attachment–a mixed-method study based on the case of slow city in China. *Asia Pacific Journal of Tourism Research, 25*(2), 170-188.

Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: 20 years on. *Journal of sustainable tourism, 28*(11), 1932-1946.

Steiner, C. J., & Reisinger, Y. (2006). Understanding existential authenticity. *Annals of tourism research, 33*(2), 299-318.

Streimikiene, D., & Bilan, Y. (2015). Review of rural tourism development theories. *Transformations in Business & Economics, 14*(2), 21-34.

Tarawneh, M. S. (2008). Sedentarization and tourism: the case of the Zalabia Bedouin tribe of the southern Jordan. [Doctoral Thesis]. Retrieved on 5.2024 from this link, https://escholarship.mcgill.ca/downloads/qj72pb89r?locale=en

Thelen, S. T., & Yoo, B. (2023). The impact of country image and patient cosmopolitanism on medical tourism. *Health Marketing Quarterly, 40*(1), 98-118.

Trukhachev, A. (2015). Methodology for evaluating the rural tourism potentials: A tool to ensure sustainable development of rural settlements. *Sustainability, 7*(3), 3052-3070.

United Nations. (2008). *International Recommendations for Tourism Statistics 2008*. UNstats.un.org. Retrieved on 5.2024 from this link, https://unstats.un.org/unsd/publication/Seriesm/SeriesM_83rev1e.pdf#page=21

UN data. (2024). Search results – tourism. Data.un.org. Retrieved on 5.2024 from this link, http://data.un.org/search.aspx?q=tourism

United Nations World Tourism Organization. (n.d.). Glossary of tourism terms. Unwto.org. Retrieved on 5.2024 from this link, https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms#T

Vorlaufer, K. (1996). Tourism in developing countries. Possibilities and limits of a sustainable development through tourism. *Tourism in developing countries. Possibilities and limits of a sustainable development through tourism.*

Vujadinović, S., Šabić, D., Gajić, M., Golić, R., Kazmina, L., Joksimović, M., Krstić, F., Malinić, V. & Sedlak, M. (2023). Tourism in the context of contemporary theories of regional development. *Journal of the Geographical Institute" Jovan Cvijic", SASA, 73*(3), 355-370.

Wall, G. and Mathieson, A., (2005). *Tourism: Change, impacts and opportunities*. Prentice Hall.

Walker, T. B., Lee, T. J., & Li, X. (2021). Sustainable development for small island tourism: developing slow tourism in the Caribbean. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 38*(1), 1-15.

Webster, C., & Ivanov, S. H. (2013). Tourism as a force for political stability. *The International Handbook on "Tourism and Peace"(Forthcoming)*.

Westcott, M., & Anderson, W. (eds.) (2020). *Introduction to Tourism and Hospitality in BC*. 2nd Ed. Retrieved on 5.2024 from this link, https://opentextbc.ca/introtourism2e/

Whitford, M., & Ruhanen, L. (2019). Indigenous tourism research, past and present: where to from here?. In *Sustainable Tourism and Indigenous Peoples* (pp. 14-33). Routledge.

Wilkinson, P. F., & Pratiwi, W. (1995). Gender and tourism in an Indonesian village. *Annals of tourism research, 22*(2), 283-299.

Yee, Amanda M., "From colonialism to neoliberalism : modernity and the state production of a Bedouin-Transjordanian national identity." (2013). *College of Arts & Sciences Senior Honors Theses.* Paper 26.

Zahra, A., & McGehee, N. G. (2013). Volunteer tourism: A host community capital perspective. *Annals of Tourism Research, 42*, 22-45.